

Verslag
Presentatiebijeenkomst van
'Geloof, zin en werk. Handboek Arbeid en Kerk'

zoals gehouden op
Vrijdag 29 september van 10.30 tot 16.00 uur in
De Bergkerk, Dr. A. Kuyperlaan 2 te Amersfoort

Inhoud

	Pag.
Inhoud	3
Colofon	4
Uitnodiging en programma <i>Drs. Hub Crijns en drs. Jet Schouten</i>	5
Project Handboek Arbeid en Kerk succesvol afgesloten <i>Drs. Hub Crijns</i>	7
De band tussen persoonlijk leven, werk, vereniging en politiek handelen <i>Dr. Joop Roebroek</i>	9
Arbeid vanuit bijbels perspectief <i>Ds. Jan-Gerd Heetderks</i>	11
In een gezonde christelijke gemeenschap zal de wereld van de arbeid niet uit beeld verdwijnen <i>Bisschop Dr. Gerard de Korte</i>	13
Hoe ver reikt arbeid? <i>Drs. Ineke Bakker</i>	15
Een kerk zonder arbeid is zichzelf niet <i>Dr. Herman Noordegraaf</i>	17
Arbeid zonder kerk is zichzelf niet <i>Dr. Toine van den Hoogen</i>	21
De ZIN van Kerk en Arbeid óf Arbeid en Kerk? <i>Dr. Trinus Hoekstra</i>	25
Geloof en werk in het kerkelijk vormingswerk <i>Dr. Jan Jonkers</i>	27
Het proces van alfabetisering <i>Drs. Irmgard Busch</i>	33
Waarom arbeid bij kerk hoort en andersom <i>Drs. Hub Crijns</i>	39
Landelijk bureau DISK	46

Colofon

Dit verslagboek is een gezamenlijke uitgave van de redactie van *'Arbeid, zin en geloof. Handboek Arbeid en Kerk'* en de Stichting landelijk bureau Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken (DISK).

Per adres:

Luijbenstraat 17

5211 BR 's-Hertogenbosch

www.disk-arbeidspastoraat.nl

info@disk-arbeidspastoraat.nl

tel. 073 6128201

www.armekant-eva.nl

info@armekant-eva.nl

tel. 073 6121939

Auteurs:

Ineke Bakker, Irmgard Busch, Hub Crijns, Jan-Gerd Heetderks, Trinus Hoekstra, Toine van den Hoogen, Jan Jonkers, Gerard de Korte, Herman Noordegraaf, Joop Roebroek, en Jet Schouten.

Eindredactie: Hub Crijns

Omslagontwerp: Margaretha Oostinga

Foto's in het omslagontwerp: Chris Pennarts

Foto's binnenwerk: Gerard van Eck

Opmaak: Peter de Bie

's-Hertogenbosch, 18 oktober 2006

Uitnodiging en programma

Drs. Hub Crijns en drs. Jet Schouten

De initiatiefnemers en de uitgevers hebben het genoegen u uit te nodigen voor de presentatie van *'Arbeid, Zin en Geloof. Handboek Arbeid en Kerk'*, die zal plaatsvinden op vrijdag 29 september van 10.00 tot 16.00 uur in De Bergkerk, Dr. A. Kuyperlaan 2, 3818 JC Amersfoort, (tel. 033-4617917).

Programma:

- 10.00 uur: Aankomst, kopje koffie, en welkom
- 10.30 uur: Opening van het programma door drs. Hub Crijns, de dagvoorzitter. Hij is directeur van het landelijk bureau DISK en redactielid van het handboek. Aanbieding van het *Handboek Arbeid en Kerk* door dr. Joop Roebroek, voorzitter van DISK, aan:
- Ds. Jan-Gerd Heetderks, synodevoorzitter van de Protestantse Kerk in Nederland;
 - Mgr. dr. Gerard de Korte, bisschopferent voor Kerk en Samenleving en Diaconie van de R.-K. Bisschoppenconferentie in Nederland;
 - Drs. Ineke Bakker, algemeen secretaris Raad van Kerken in Nederland.
- 11.00 uur: Bespreking van de stelling: *'Een kerk zonder arbeid is zichzelf niet'*, door dr. Herman Noordegraaf. Hij is docent voor diaconaat vanwege de Protestantse Kerk in Nederland aan de Universiteit Leiden en mede auteur. Co-referent: Prof. dr. Toine van der Hoogen, hoogleraar systematische theologie Radboud Universiteit Nijmegen. Reacties uit het publiek en kort gesprek.
- 12.45 uur: Muziek, overlopend in een pauze
- 13.15 uur: Bespreking van de stelling: *'In het kerkelijk vormingswerk is de aandacht voor geloof en werk stiefkind'*, door dr. Jan Jonkers, redactielid. Hij is universitair hoofddocent godsdienstsociologie geweest aan de Theologische Universiteit te Kampen. Daarvoor was hij medewerker bij het Evangelisatiecentrum van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Co-referent: drs. Irmgard Busch, tot voor kort arbeidspastor in het dekenaat Delflanden van het bisdom Rotterdam. Reacties uit het publiek en kort gesprek
- 14.00 uur: Afronding door dagvoorzitter drs. Hub Crijns
Muziek, drankje en lunch
Start verkoop van *'Arbeid, Zin en Geloof. Handboek Arbeid en Kerk'*
- 16.00 uur: Afsluiting van de dag

Project Handboek Arbeid en Kerk succesvol afgesloten

Opening van de presentatiebijeenkomst van 'Arbeid, zin en Geloof. Handboek Arbeid en Kerk' door drs. Hub Crijns, directeur van landelijk bureau DISK

Landelijk bureau DISK heeft in de afgelopen 25 jaar met deelstudies en met het jaarlijks werkmateriaal voor de zondag van de arbeid en bid- en dankdag voor gewas en arbeid veel ervaring op het terrein van geloof en arbeid opgebouwd. Wat tot op heden ontbrak was een goed studieboek, dat tevens te gebruiken is als werkboek. Het project Handboek Arbeid en Kerk bundelt de ervaring van landelijk bureau DISK en van het lokale arbeidspastoraat in een boek, dat als studieboek en werkboek gebruikt kan worden in parochies en gemeenten, en door groepen van organisaties.

Projectontwikkeling start bij de financiering en nadat dit geregeld was hebben we medio van het jaar 2003 een sollicitatieprocedure gestart, waar veel kwaliteit aan kandidaten op gereageerd heeft. De verrassende uitkomst van de procedure is geweest dat we met een duo zijn gaan werken. De junior stafmedewerker Jet Schouten, theoloog en student Semitische talen, en senior Jan Jonkers, socioloog en emeritus

docent gemeenteopbouw aan de theologische universiteit te Kampen, die zijn deskundigheid met het oog op dit handboek op freelance-basis heeft aangeboden. Dit duo is aangevuld met de directie van landelijk bureau DISK, Trinus Hoekstra en ondergetekende, Hub Crijns.

Start, fundamenten leggen en muren opbouwen

Dit project met een looptijd van drie jaar is in september 2003 van start gegaan. De kerngroep zal elke maand vergaderen. In het laatste halve werkjaar om de drie weken. Het doel is om voor parochies en gemeenten een handboek te maken, waardoor rond arbeid gewerkt kan worden in liturgie en eredienst, catechese en toerusting, diaconie en pastoraat. Het begrip arbeid wordt op zijn vele betekenissen onderzocht, evenals de ontwikkeling ervan in de geschiedenis en de doorwerking in het handelen en het arbeidsethos. In het boek komen methodische handreikingen en natuurlijk veel registers.

Na een fulltime studiedag in Driebergen is er een concrete opzet van het handboek gemaakt. De grote lijnen zijn uitgezet: van elk hoofdstuk is een concrete beschrijving gemaakt. Na deze invulling van het te maken boek is met het werk aan hoofdstuk 1 van start gegaan, namelijk met de vraag: wat is arbeid? Door telkens weer een andere aanloop te nemen wordt het palet aan definities en betekenissen van arbeid in kaart gebracht.

In het tweede projectjaar zijn de studies rond de vraag 'wat is arbeid?' omgezet in artikelen. Die artikelen hebben we laten lezen door deskundigen vanuit de wetenschappelijke wereld en hun commentaren hebben geleid tot herschrijvingen. Verder hebben we voor de volgende hoofdstukken gewerkt aan de inleidende artikelen. We hebben vraagstellingen gemaakt en die zelf opgepakt of auteurs gevraagd die uit te werken. Ook deze artikelen zijn weer voorgelegd aan deskundigen. Het tekstenboek groeit al stevig.

In het laatste jaar van het handboek hebben we de opzet van het boek geformaliseerd. De hoofdstukken zijn definitief vastgesteld. De reacties van de deskundigen op de verschillende artikelen zijn verwerkt. Voor de vier op de praktijk gerichte hoofdstukken beogen we minstens tien werkvormen op te nemen. Op de eerste uitwerking van deze hoofdstukken hebben een aantal experts hun licht laten schijnen. Deze experts komen zowel uit het netwerk van parochies en gemeenten als uit de universitaire wereld. Voor de werkgedeelten van het handboek is per 28 februari 2006 een expertmeeting gehouden. De kritieken zijn ter harte genomen en verwerkt. Een bijzondere groep van deskundige meelezers heeft namens de Bisschoppenconferentie een toetsing verricht op de vier praktijk hoofdstukken en heeft een fiat gegeven voor het gebruik van het Handboek in de parochies. Tegelijk hebben we afspraken gemaakt voor een eindredacteur en drs. Marije van Doodeweerd heeft deze omvangrijke klus met verve verricht. Mede uitgever Kok zal zorgdragen voor opmaak, druk en binding van het boek. De volledige titel van het boek luidt: *'Arbeid, zin en geloof - Handboek Arbeid en Kerk'*. We hebben het vertrouwen een kloek boek erbij te hebben, dat vaak gebruikt gaat worden in de kerken.

Presentatie op 29 september en dank aan iedereen

In mei ronden we de werkzaamheden aan de eindredactie af en in juni en juli volgen inspannende weken rond het werken aan de opmaak, het corrigeren van de leesproeven en het maken van de registerverwijzingen. Tegelijk bereiden we de presentatie van het boek voor, die vandaag plaatsvindt. Omdat het een oecumenisch werkboek is hebben we gekozen voor de Bergkerk in Amersfoort, waar de Raad van Kerken in Nederland altijd vergadert en bijeenkomsten organiseert.

Terugkijkend is het werk aan dit project Handboek Arbeid en Kerk een uitdagende en inspannende activiteit geweest. Creativiteit is afgewisseld met noeste arbeid. De kernredactie heeft uitstekend samengewerkt en zich weten te omringen met deskundige mensen, die hun aandeel kundig en kritisch hebben verricht. Zo'n project moet je niet alleen doen en omdat zo veel mensen creatief en betrokken hebben meegewerkt, mag het resultaat er zijn. Het is daarom goed om iedereen, die bijgedragen heeft aan dit project, te bedanken voor haar of zijn inbreng. Als symbool voor alle anderen bied ik aan jou, Jet Schouten, de spin in het web van dit project, een bloemetje aan als dank voor je inzet en betrokkenheid.

De band tussen persoonlijk leven, werk, vereniging en politiek handelen

Aanbieding van het Handboek Arbeid en Kerk door dr. Joop Roebroek, voorzitter van de Stichting landelijk bureau Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken (DISK)

Bij een gelegenheid als deze is het altijd goed weer eens even terug te gaan in de geschiedenis; daar vind je momenten, personen die aanleiding geven tot een korte overpeinzing.

Voor deze gelegenheid blijf ik stilstaan bij een van de belangrijkste voorgangers waar het de Nederlandse sociale geschiedenis betreft, Alphons Ariëns. Hij heeft zich in belangrijke mate bezig gehouden met de centrale thema's, die naar voren treden bij de opkomst van de moderne industriële samenleving, en gezocht naar de samenhang tussen de vraagstukken rond arbeid en geloof.

Afgaande op zijn denken en zijn handelen mag hij zonder meer gezien worden als de *founding father* van het arbeidspastoraat.

Holistisch denken

Bekend is zijn methode om in vierkanten te denken; een methode, die ook heden ten dage nog geliefd is bij veel wetenschappers; en op basis van die methode geeft Ariëns aan dat het leven van de werkende mens in evenwicht is, wanneer de kwadranten van het persoonlijk leven, het werk, het verenigingsleven en het politieke handelen gevoed worden vanuit het katholieke geloof.

Ariëns streeft er vervolgens naar om vooral de arbeiders, mannen én – voor zijn tijd vooruitstrevend – ook vrouwen, instrumenten in handen te geven om op elk kwadrant vanuit het geloof richting en sturing te geven aan dat deel van het leven.

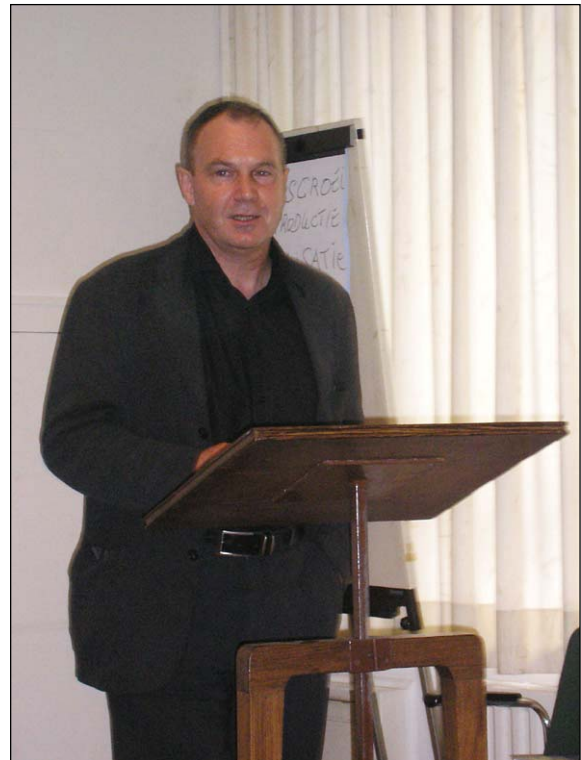
Ariëns is nu vooral bekend om zijn organisatievermogen, en zijn talenten op het kwadrant van het werk.– hij was nauw betrokken bij de oprichting, in 1890, van de RK Twentse Fabrieksarbeidersbond; de eerste katholieke vakorganisatie in Nederland. Maar zijn levensgeschiedenis geeft er tevens blijk van, dat hij ook op de wereld van het persoonlijk leven, het huisgezin en het wonen, in de verenigingswereld en in het maatschappelijk handelen vele organisatorische initiatieven genomen heeft.

Voor hem was de band tussen geloof en arbeid vanzelfsprekend en in zijn leven is die band de motor voor vele activiteiten van missionaire en diaconale aard; activiteiten die hem ook echt tot een belangrijke historische figuur hebben gemaakt.

Gefragmenteerd denken

We leven nu in een tijd waarin de toonaangevende band tussen geloof en arbeid in de beleving van mensen minder centraal staat; zoals blijkt uit herhaald godsdienstsociologisch onderzoek ter zake.

Die onderzoeken geven aan dat er nauwelijks een band te vinden is tussen geloof en arbeid. Arbeid vormt een wereld op zich zelf; en voor het geloof geldt dat al even zo zeer.

De wereld van de arbeid is gericht op de betaalde arbeid en is vermaatschappelijkt. De wereld van het geloof is gericht op het persoonlijk leven en is geprivatiseerd.

De wereld van de verenigingen en van de politiek zijn als het ware uit het kwadrant losgemaakt en zijn een eigen leven gaan leiden. En ook hierin zijn de verbindingen met het geloof steeds minder zichtbaar aan te wijzen.

En toch komt vanuit het arbeidspastoraat bij voortduring de ervaring boven drijven dat rond de levensverhalen van mensen en het werk dat ze doen, steeds weer en bij herhaling verbindingen worden gelegd tussen geloof, zin, perspectief, en levensvervulling.

Wie een gesprek aangaat met mensen rond het werk wat ze doen, betaald of onbetaald, komt al snel terecht op thema's als identiteit, welbevinden, sociale status, structurering van de tijd, en relaties met andere mensen.

Het werk en de collega's blijken van invloed op het persoonlijk leven, het verenigingsleven, het maatschappelijk en politiek handelen.

Moeiteloos komt dan het kwadrant van Ariëns weer in beeld en kan binnen dat raamwerk de spiritualiteit van mensen ingevuld worden. Er blijken levendige relaties te bestaan tussen arbeid en geloof.

Bij die diep gewortelde levenservaring sluit dit *Handboek Arbeid en Kerk* aan.

In het Handboek worden jarenlange ervaringen van het arbeidspastoraat gebundeld en omgezet in instrumenten, waarmee mensen binnen hun geloofsgemeenschap voort kunnen gaan met het invullen van de relaties tussen arbeid en geloof.

Eer om het handboek aan te bieden

Als voorzitter van landelijk bureau DISK vind ik het een eer om dit boek vandaag te presenteren en aan te bieden aan vertegenwoordigers van de kerken. Te weten Mgr. dr. Gerard de Korte, bisschopreferent voor Kerk en Samenleving en Diaconie van de R.-K.

Bisschoppenconferentie in Nederland, ds. Jan-Gerd Heetderks, synodevoorzitter van de Protestantse Kerk in Nederland en drs. Ineke Bakker, algemeen secretaris Raad van Kerken in Nederland.

En ik zou hen dan ook willen uitnodigen om het boek in ontvangst te komen nemen.

Arbeid vanuit bijbels perspectief

Reactie door ds. Jan-Gerd Heetderks, synode voorzitter Protestantse Kerk in Nederland

De meest wezenlijke woorden over menselijke arbeid in de Bijbel zijn voor mij *niet* de woorden uit Genesis 2: “Zweten zul je voor je brood, totdat je terugkeert tot de aarde ... (Genesis 3:19n.v.) Voor mij staat de meest wezenlijke Bijbeltekst over menselijke arbeid in het scheppingsverhaal, in Genesis 2:15: “God de Heer bracht de mens in de tuin van Eden, om die te bewerken en erover te waken”. Of in de taal van de Statenvertaling: “Zo nam de HEERE God den mens, en zette hem in den hof van Eden, om dien te bouwen, en dien te bewaren.”

Daarmee is voor mij het brede bijbelse perspectief van menselijke arbeid gedefinieerd: menselijke arbeid, of het nu om betaalde of onbetaalde arbeid gaat, maakt het leven mogelijk; de arbeid bedoelt de schepping te bewerken en haar tegelijkertijd te bewaren of erover te waken.

Aan de ene kant heeft dit bijbelse perspectief vanuit zijn genereuze blik op alle menselijke inspanningen van hart, hoofd en handen een bevrijdend karakter. Het gaat er in het licht van dit perspectief immers niet in de eerste en enige plaats om of je veel of weinig verdient met je arbeid in financiële zin. Veeleer brengt dit perspectief naast het financieel-economisch rendement, het sociale en ecologische rendement van arbeid ter sprake. We zouden ook kunnen zeggen dat het in het spoor van dit bijbelse perspectief gaat om de vraag hoe we in en met onze arbeid het Koninkrijk van God zoeken. Aan de andere kant is het de vraag of en hoe gewone mensen dit bevrijdende perspectief kunnen verbinden met hun concrete arbeidssituaties van hier en nu, van uit en thuis. Mensen kunnen van alles aan hun arbeid beleven - zin, onzin, plezier, pijn - maar kunnen ze hun geloof, hun spiritualiteit ook in verbinding brengen met hun arbeid? Is er in hun kerk(en) oog en oor voor wat ze in en aan hun arbeid, zorg en vrijwilligerswerk beleven? Ik ben dankbaar dat het boek ‘*Arbeid, zin en geloof*’, het *Handboek Arbeid en Kerk* dat vandaag verschijnt op dit soort vragen ingaat. Het doel is - zo heb ik begrepen - om een zo gevarieerd mogelijk beeld te schetsen van de problematiek rond geloof en arbeid en om een praktische invulling hieraan te geven door deze problematiek te verbinden met de kerkelijke werkvelden liturgie, catechese, diaconie en pastoraat.

Het is goed dat er (opnieuw) in de kerk nagedacht wordt over de relatie kerk-arbeid en geloof-arbeid en ik ben ervan overtuigd dat dit handboek met de vele suggesties en werkvormen daarbij goede diensten kan verlenen. Daarbij gaat het uiteraard niet alleen over de ‘diepere’ vragen maar ook om vele concrete vragen waarmee gemeenten of parochies geconfronteerd worden. Het gaat bijvoorbeeld om de vraag hoe je in het pastoraat kunt bewerkstelligen dat aandacht voor mensen in de kerk ook aandacht voor hun arbeidssituatie inhoudt; hoe je in de

kerk en als kerk om kan gaan met jeugdwerkeloosheid of hoe je als kerk om kan gaan met een spannend thema als verarming en verrijking. Daarnaast gaat het om de vraag hoe je in kerkdiensten aan arbeid een plek zou kunnen geven, enz.

Uiteindelijk gaat het in dit alles steeds over het Koninkrijk Gods. Daar gaat het al over en blijft het vanaf de schepping over gaan: “God de Heer bracht de mens in de tuin van Eden, om die te bewerken en erover te waken”.

In een gezonde christelijke gemeenschap zal de wereld van de arbeid niet uit beeld verdwijnen

Reactie van bisschop dr. Gerard de Korte, bisschopreferent voor Kerk en Samenleving (waaronder aandachtsveld Diaconie) van de Bisschoppenconferentie in Nederland bij de presentatie van het Handboek Arbeid en Kerk

Het is algemeen bekend dat in ons land de Kerken alleen goed kunnen functioneren vanuit het gegeven dat er naast de pastorale professionals talloze gelovigen onbetaald veel uren werken voor de geloofsgemeenschap. Daarnaast geeft onderzoek van het Centraal Planbureau aan, dat kerkbetrokken gelovigen in onze samenleving de meeste uren onbetaald werk verrichten.

Juist dank zij de inzet van honderdduizenden vrijwilligers kunnen de kerken hun eigen opdracht én hun opdracht in onze samenleving volbrengen. Tegelijk hebben veel kerkleden natuurlijk ook een betaalde baan.

Kerkmensen hebben dus een uitgebreide ervaringskennis van de actuele arbeidswereld in zijn vele facetten. Natuurlijk zijn er daarbij verschillen waar te nemen tussen stadsparochies en parochies op het platteland en is ook de economische structuur van een regio bepalend voor die ervaringskennis.

Alles bijeen blijft het daarom merkwaardig dat de wereld van de arbeid in de meeste katholieke parochies niet snel in beeld komt. In maar weinig geloofsgemeenschappen wordt het thema arbeid – zowel bezoldigd als onbezoldigd – uitgebreid bereflecteerd of komen activiteiten voor, die de relatie tussen geloof en arbeid present stellen. Katholieke geloofsgemeenschappen besteden veel aandacht, heel veel aandacht, aan liturgie, maar helaas veel minder aan de catechese en aan diaconie en thema's rond kerk en samenleving

Uit onderzoek blijkt dat de meeste priesters en pastoraal werkers en werksters hun pastoraat vooral concentreren op de sacramenten, op ziekenbezoek en het begeleiden van mensen die een dierbare hebben verloren. Dit geeft iets aan van de doorwerking van secularisatie binnen de geloofsgemeenschap.

Het christelijk geloof in Nederland is veelal verkerkelijkt en geprivatiseerd. Geloven is iets voor het kerkgebouw en de beslotenheid van het eigen gezin.

In een gezonde christelijke gemeenschap zal echter de wereld van de arbeid niet uit beeld verdwijnen. De relatie van de wereld van de arbeid met de pastorale, liturgische, catechetische en diaconale activiteiten ligt voor het oprapen, zo blijkt uit het *Handboek Arbeid en Kerk*. De boodschap van het evangelie heeft ook implicaties voor het openbare leven, ook implicaties voor de wereld van de arbeid en arbeidsverhoudingen. De belangrijke constitutie

Gaudium et Spes van het Tweede Vaticaans Concilie, zegt het als volgt: ‘Laten de christenen zich liever erover verheugen, naar het voorbeeld van Christus, die het handwerk beoefende, dat zij al hun aardse activiteiten kunnen uitoefenen en daardoor de menselijke beredderingen thuis, in beroep, in wetenschap of techniek in één levende synthese brengen met de godsdienstige waarden, die uiteindelijk alles samen ordenen ter ere van God’ (paragraaf 43). Wij mogen dan ook blij zijn met de publicatie die vandaag centraal staat.

In de ontwikkelingsgang is het *Handboek Arbeid en Kerk* door de Bisschoppenconferentie getoetst op zijn bruikbaarheid voor de parochies. Ik kan hier melden dat het die toets positief heeft doorstaan.

Het *Handboek Arbeid en Kerk* zal naar wij hopen aan onze kerkmensen, zowel de professionals als vrijwilligers, de nodige diensten kunnen bewijzen. Ik dank u wel.

Hoe ver reikt arbeid?

Bijdrage van drs. Ineke Bakker, algemeen secretaris Raad van Kerken in Nederland, tijdens de presentatie van het Handboek Arbeid en Kerk in Amersfoort op 29 september 2006.

Dames en heren,

Graag wil ik allen die - op welke wijze dan ook - hebben meegewerkt aan de totstandkoming van het *Handboek Arbeid en Kerk* heel hartelijk gelukwensen met het resultaat. Het is een prachtig boek geworden dat zijn weg zeker zal vinden naar mensen, groepen, gemeenten en parochies, die zich bezighouden met vragen rond arbeid en kerk, rond arbeid en geloof en zingeving.

Ik ben verheugd dat het een echt *oecumenisch* boek is geworden. De auteurs komen uit verschillende kerken, het beste uit verschillende kerkelijke tradities is hier bijeengebracht en het boek zal zeker bruikbaar zijn in oecumenische gemeenten, en in parochies en gemeenten van verschillende denominaties.

Het is goed dat het Handboek er is. Want op het terrein van de relatie tussen arbeid enerzijds en kerk en geloof anderzijds valt nog heel wat te verhelderen. Om maar een paar vragen te noemen. Is arbeid nu ten diepste een zegen of een vloek? Is arbeid een prachtig middel voor zelfontplooiing en een instrument om een steentje bij te dragen aan de opbouw van de samenleving, ja zelfs van het rijk Gods, of is arbeid toch een straf - 'in het zweet uws aanschijns' -, waaraan slechts enkele rijke stervelingen kunnen ontsnappen in een permanent Zwitserlevengevoel-leven? Is er een relatie tussen het calvinistisch arbeidsethos en de welvaart van overwegend protestantse landen of is het een vreselijke ketterij dat zelfs maar te vragen? En wat is arbeid eigenlijk? Arbeid is meer dan betaalde arbeid; in de kerken zeggen we steeds: zorgarbeid en vrijwilligerswerk vallen er ook onder, maar tot hoe ver reikt arbeid dan? Is elke menselijke activiteit dan arbeid of is er toch ook een vrije ruimte buiten arbeid en rust, waar mensen spelen, feesten en vieren?

Juist in onze samenleving die zo eenzijdig gefocust is op betaalde arbeid kunnen de kerken vanuit hun traditie zinnige bijdragen leveren aan de bezinning op arbeid, op de grote waarde ervan, maar ook op de beperkingen ervan, en op de voorwaarden waaronder arbeid menswaardig is en kan bijdragen aan zingeving in het leven van mensen. Want niet elk werk draagt bij aan het welzijn van mensen en niet elk werk geeft zin aan het bestaan. Juist in de wereld van de arbeid komen overal ter wereld uitbuiting en discriminatie voor: mensen, soms zelfs kinderen, die lange dagen maken voor een schamel loon, mensen die onder erbarmelijke omstandigheden moeten werken, maar ook mensen in hoogontwikkelde landen die onder een enorme werkdruk gebukt gaan, en overal mensen die vanwege hun kleur, sekse of klasse

minder of geen toegang hebben tot fatsoenlijk werk of wier werk niet gezien en gewaardeerd wordt.

Anderzijds gebeurt er in de wereld van de arbeid ook veel goeds: nieuwe ontwikkelingen en uitvindingen kunnen bijdragen aan meer welzijn voor mens en milieu, in arbeidssituaties van welke aard dan ook – betaald en onbetaald – gaan mensen vaak intensief met elkaar om en vormen een gemeenschap, waarin zij met elkaars wel en wee kunnen meeleven en waar mensen uit heel verschillende achtergronden van elkaar kunnen leren en samen plezier kunnen hebben.

Dit *Handboek Arbeid en Kerk* kan helpen bij de bezinning op al dit soort vragen. Maar het is niet alleen een handboek is dat je ter hand kunt nemen om iets op te zoeken of na te gaan, het is ook een werkboek waarmee mensen aan het werk kunnen. Ik wens alle lezers en gebruikers van het boek graag veel inspiratie toe en dank allen die aan de totstandkoming van dit boek hebben meegewerkt!

Een kerk zonder arbeid is zichzelf niet

Referaat van dr. Herman Noordegraaf, docent voor diaconaat vanwege de Protestantse Kerk in Nederland aan de Universiteit Leiden tijdens de presentatie van Arbeid, zin en geloof. Handboek Arbeid en Kerk op 29 september te Amersfoort

Ergens in het voorjaar van 1992 reisden Eef van Vilsteren, arbeidspastor in Twente, en ik af naar Maastricht. We deden dat om Mgr. E. Beel te interviewen met het oog op de te publiceren bundel met interviews met rooms-katholieke bedrijfsaalmoezeniers. Mgr. Beel was de grondlegger van wat nu arbeidspastoraat heet. Als aalmoezenier van Sociale Werken in Kerkrade had hij in augustus 1943 de eerste apostolaatskern gevormd, in Kerkrade in de mijn. In het gesprek terugblikkend op dat begin vertelde Beel ons dat de contacten met de mijnwerkers in de parochie hem duidelijk hadden gemaakt, dat niet alleen het leven in de thuissituatie mensen vormt, maar ook en bovenal het arbeidsleven. Wat hem bezielde, blijkt uit een citaat uit een brochure uit die tijd:

“Het arbeidsleven is van groot gewicht. Daar speelt zich een groot deel van het leven van mensen af. De mens ondergaat in zijn werk veel invloeden en lang niet altijd positieve. Hier vormen zich gedachten over leven, godsdienst, verkering, priesters, kinderen, gezins- en huwelijksleven. Men spreekt en kankert er over loon, vrijetijdsbesteding en organisatie. De mens gaat elke dag weg uit dit werkmilieu met gedachten die daar gevormd zijn; en leeft er onbewust ook naar. Wilden wij het arbeidsleven zodanig kerstenen dat een christelijk leven mogelijk werd, dan moesten er kernen op het arbeidsleven gevormd worden.”

Er moesten kernen gevormd worden waarin goede en sterke christenen met steun van een priester zich ervoor inzetten dat de geest van het christendom de werkmiddelen meer zou doordringen, zoals dat enige jaren later in de *‘Richtlijnen voor de opbouw van apostolaatskernen in de werkmiddelen’* werd geformuleerd.¹ (Het woord ‘werkmiddelen’, dat toen veel gebruikt werd, heb ik overigens niet kunnen vinden in de Van Dale, die maar liefst vijf kolommen heeft met woorden die met arbeid verband houden). Het ging er dus om dat de kerk de wereld van de arbeid zodanig beïnvloedde, dat hierin de Waarheid van de kerk te herkennen was en dat zou dan weer positieve invloed hebben op de arbeiders en hun gezinnen.

¹ Hub Crijns, Herman Noordegraaf, Eef van Vilsteren, *Pendelen tussen werk en kerk. Verhalen rond de opkomst van het bedrijfsapostolaat*, Gorinchem 1994, pp. 16/17.

Evangelie en Industrie IJmond

In de protestantse wereld werd op 15 november 1948 de eerste werkgroep ‘Evangelie en Industrie’ opgericht en wel in de IJmond. De doelstelling luidde:

“Als Kerken willen wij in gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift Gods antwoord brengen op de vragen, waarvoor het leven en de industrie ons stellen, getuigende van het heil in Christus Jezus, Gods zoon en onze Zaligmaker.”

Directe aanleiding voor deze kerkelijke bemoeienis vormde de migratiestroom van het platteland naar de industriële centra. Bij de Hoogovens bestond de eerste naoorlogse groep migranten uit 117 arbeiders uit Friesland. Zij waren gehuisvest in het arbeiderspension Westerduin in Wijk aan Zee en kampten met ontworteling, eenzaamheid en aanpassingsmoeilijkheden.² Deze ontworteling betrof ook het kerkelijk leven, omdat de toenmalige allochtonen zich niet thuis voelden in de kerk in de IJmond. Vanwege deze specifieke achtergrond sprak men in protestantse kring veelal over ‘industriepastoraat’, maar de werkzaamheden van de stichtingen voor Evangelie en Industrie strekten zich uit over en breder terrein dan de opvang en begeleiding van mensen in een voor hen nieuw type samenleving. De directie van Hoogovens zegde overigens graag praktische ondersteuning toe, zij het onder de voorwaarde van: “U moogt de arbeiders niet van hun werk houden”.

Verhouding tussen kerk en wereld

Zowel in rooms-katholieke als protestantse kring staan de genoemde initiatieven in een bredere context van bestrijding van onkerkelijkheid en van het terug willen brengen van de wereld onder het beslag van kerk en evangelie. Later is deze verhouding tussen kerk en wereld anders gedefinieerd en kwam de nadruk te liggen op dialoog en het leren door de kerk van de wereld van de arbeid (halen en niet alleen brengen). De oorspronkelijke initiatieven bevatten echter twee aannames die tot op vandaag aan de dag van blijvende betekenis zijn, te weten:

- a. De wereld van de arbeid heeft een alles doordringende werking op de gehele samenleving, tot in de haarvaten van het individuele leven toe.
- b. De boodschap van de Kerk en het Evangelie betreffen het hele leven, maar de wereld van de arbeid is een eigen werkelijkheid geworden met een eigen normering. Zoals het in godsdienstsociologisch jargon heet: er is sprake van en differentiëring van levenssferen waarbij het hemels baldakijn van de religie kapot geslagen is.

Over beide aannames maak ik enige opmerkingen.

Het arbeidsbestel is sterk veranderd

In 1956 introduceerde de sociaal-filosoof R.C. Kwant de term ‘arbeidsbestel’ om aan te geven dat mensen in dit type samenleving hun inkomen, plaats in de samenleving, sociaal aanzien, kortom voor hun maatschappelijk ‘zijn’ in hoge mate te danken hebben aan hun plaats in het arbeidsbestel.³

Kunnen we nu nog over ‘arbeidsbestel’ spreken? Dat is onverminderd het geval, zij het dat uiteraard dat arbeidsbestel in een aantal opzichten nogal verschilt van dat van de jaren vijftig; ik hoef maar trefwoorden te noemen als ICT, individualisering van de arbeid, flexibilisering en globalisering. De gedachte uit de jaren zestig en zeventig dat de kolossaal toegenomen

² Maarten van der Linde, *Werkelijk, ik kan alles. Werkers in kerkelijke arbeid in de Nederlandse Hervormde Kerk 1945-1966*, 's-Gravenhage 1995, pp. 293 e.v..

³ Geciteerd bij: Gerard Dekker, *Van roeping naar baan. Arbeid in godsdienstig perspectief*, Baarn 1996, pp. 28/29.

productiviteit, mogelijk gemaakt door de technologische ontwikkelingen, omgezet zou worden in vergaande vormen van arbeidstijdverkorting, de zogeheten ‘vrije tijdsmaatschappij’, is niet uitgekomen. Pleidooien voor een ander arbeidsethos, ook sterk bepleit door theologen die zich met arbeid bezighielden en vanuit het arbeidspastoraat, hebben wel betekenis gehad voor individuen en groepen mensen, maar heeft de trend niet omgebogen. Betaalde arbeid blijft onverminderd van groot belang voor iemands plaats in de samenleving, dat geldt zowel de vraag of men aan die arbeid deel kan nemen als de vraag welke plaats men daarin inneemt. Zoals de *Armoedemonitor 2005* van het Sociaal en Cultureel Planbureau en het Centraal Bureau voor de Statistiek laat zien is er sprake van de toename van ‘werkende armen’ om nog maar niet te spreken van degenen die in het grijze en illegale circuit werken. Onder invloed van onder meer de vergrijzing streven alle politieke partijen naar vergroting van de beroepsbevolking, ook al zitten daar spanningen in met andere streefdoelen als bevordering van vrijwilligerswerk, mantelzorg en andere vormen van onbetaalde zorgarbeid.

Een andere tegenwerping zou kunnen zijn dat men tegenwoordig in plaats van over een arbeidsmaatschappij spreekt van een consumptiemaatschappij. Natuurlijk wordt er in elke samenleving geconsumeerd, maar de uitdrukking ‘consumptiemaatschappij’ wil uitdrukken dat iemands plaats in de samenleving, zijn of haar status, zingeving, streefdoelen en levensstijl in hoge mate tot uitdrukking komt in consumptiepatronen en de aanschaf van gebruiks- en verbruiksgoederen. In die zin heeft zich een verschuiving voorgedaan in vergelijking met de jaren vijftig die voorafgingen aan de explosieve welvaarts-groei. Maar zo wil ik erbij opmerken die consumptiemogelijkheden worden wel sterk bepaald door iemands positie in of buiten de betaalde arbeid.

Overigens ben en blijf ik van mening dat principiële noties die vanuit het arbeidspastoraat zijn aangedragen in het denken over arbeid van belang blijven en daarom doordenking vereisen in een veranderende context. Dan gaat het om zaken als dat ieder mens ertoe doet ongeacht zijn of haar economisch nut, dat er een begrenzing nodig is van het beslag dat arbeid op ons leven legt (de actuele betekenis van het sabbatsgebod) en dat arbeid meer is dan betaalde arbeid, maar ook allerlei vormen van onbetaalde arbeid omvat.

Als het zo is, dat arbeid een scharnierfunctie in onze samenleving vervult, dan volgt daaruit als vanzelf de conclusie dat dit van groot belang is voor alle functies die de kerk heeft te vervullen wil zij kerk zijn: pastoraat, viering, gemeenschapsvorming, catechese, dienst, missionaire communicatie. Zij snijdt een groot deel van de werkelijkheid weg als zij het terrein van de arbeid buiten beschouwing laat en zelfs als zij zich alleen op het privé-leven zou richten, is ook dat private verregaande beïnvloed door de wereld van de arbeid.

De eigen werkelijkheid van de wereld van de arbeid

Om bij het tweede punt – de eigen werkelijkheid van de wereld van de arbeid - te komen: in zijn recent verschenen theologische antropologie *Uit aarde naar Gods beeld* behandelt Anton Houtepen arbeid als één van de kernmomenten uit het menselijk bestaan.⁴ Daarin formuleert hij als criteria voor menselijke arbeid: gerechtigheid, vrede en vreugde opdat mensen zich werknemer weten in wat Houtepen omschrijft als ‘Company of God, de Society of Jesus en de Powerplant of the Holy Spirit’.

Ik zie het mede als taak van het arbeidspastoraat om dergelijke fundamentele reflecties te verbinden met de arbeidswerkelijkheid van mensen. Het leggen van verbindingen tussen het christelijk geloof, dat zich laat uitwerken in criteria zoals Houtepen die formuleert, en de wereld van de arbeid is niet eenvoudig omdat er geen rechte lijnen lopen van dergelijke

⁴ Anton Houtepen, *Uit aarde naar Gods beeld. Theologische antropologie*, Zoetermeer 2006 (hoofdstuk 7).

inzichten naar de ingewikkelde praktijk met al haar dubbelzinnigheden en moeilijk in te schatten en te waarderen effecten van handelen en niet-handelen.

Wat kerken kunnen doen is het op inspirerende wijze met mensen nadenken over hoe zij aan de wereld van de arbeid kunnen deelnemen op een vanuit de christelijke geloofstradities geziene zinvolle en verantwoordelijke wijze of in ieder geval op een zo'n zinvol en verantwoord mogelijke wijze. Dat geldt voor individuen in hun concrete situatie maar met aandacht voor het meso- en macroniveau. Kerken kunnen in hun bijdrage aan het publieke debat vragen en inzichten met betrekking tot heil en onheil, zin en on-zin, gerechtigheid en verantwoordelijkheid in de wereld van de arbeid inbrengen. Het *Handboek Arbeid, Zin en Geloof* is daarvoor een welkome steun.

Arbeid zonder kerk is zichzelf niet

Co-referaat bij Herman Noordegraaf door Toine van den Hoogen, hoogleraar systematische theologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen tijdens presentatie 'Arbeid, zin en geloof. Handboek Arbeid en Kerk' op 29 september 2006 in Amersfoort

In mijn co-referaat wil ik graag de stelling die door Herman Noordegraaf is gepresenteerd, omdraaien: 'arbeid zonder kerk is zichzelf niet'.

Voordat u gaat denken dat dit een conservatieve vorm van megalomanie is, wil ik met u terugkeren naar de woorden van de mij dierbaar geworden Mgr. E. (Henk) Beel (die vele jaren mijn baas is geweest aan de Universiteit voor Theologie en Pastoraat (UTP) in Heerlen), woorden waarmee het referaat van collega Noordegraaf begon. "Het arbeidsleven is van groot gewicht ... Men spreekt en kankert er over loon, vrijetijdsbesteding en organisatie, elke dag, ook onbewust."

Beel volgt geheel de nieuwe *modus vivendi* die hij als Nederlands eerste aalmoezenier van Sociale Werken mede had leren kennen uit de Franse katholieke arbeidsbeweging en haar project van een 'apostolat de simple presence'. In dit project staan de woorden 'dans le milieu du travail en par le milieu de travail' centraal.

(Herman: dat zijn de oorspronkelijk Franse woorden van de letterlijke vertaling 'arbeidsmiddens'). Hij vervolgt dan met de woorden: "wilden wij het arbeidsleven zodanig kerstenen dat een christelijk leven mogelijk werd, dan moesten er kernen op het arbeidsleven gevormd worden".

Het is 1943.

Beel denkt en leeft *vanuit* de kerk, de rooms-katholieke kerk. Hij vertelt in het interview aan Herman Noordegraaf en Eef van Vilsteren dat contacten met de mijnwerkers in de parochie hem duidelijk hadden gemaakt dat niet alleen het leven in de thuissituatie mensen vormt, maar en bovenal het arbeidsleven.

Het is 1943.

De feitelijk kleinste eenheid van de rooms-katholieke zielzorg was in de alledaagse realiteit die van de *parochie* en daar troffen pastoors, kapelaans (en analoog daaraan in de *gemeente* de dominees en oudsten) de gelovigen, en daarop had hun verstaan en verkondigen en zielzorgelijk werk betrekking. Er gaat dus een wereld open die veel groter is dan die van de parochie of gemeente: *le monde du travail*, de arbeidswereld.

Het is 1943.

De zielzorg (ik blijf bewust even spreken met hulp van dit toen normale woord), krijgt een nieuwe taak en horizon, een taak en horizon die men verbond met het woord *missie*. Niet

langer verwijst dit woord naar Afrika of Azië, maar naar Kerkrade en IJmond. De zielzorg wordt een plaats van *missionair* verstaan werk. *Apostolat du travail*. Arbeidsapostolaat. Er kwam een nieuwe taal om het kerkewerk en haar doeleinden te omschrijven, en er kwamen nieuwe zielzorgers met een nieuwe taak en taakopvatting. Er kwamen ook nieuwe opleidingen (althans in Frankrijk) waar deze nieuwe zielzorgers werden gevormd onder verantwoordelijkheid van speciaal daartoe aangestelde bisschoppen die nieuwe mandaten gingen geven. Het kerkewerk bleef - zoals reeds eeuwen - voornamelijk territoriaal georganiseerd. Maar het werd uitgebreid met een reeks nieuwe functies die niet langer territoriaal waren georganiseerd. Er ontstond ook - in de Catholica zeker in de jaren voor en tijdens en na het Vaticanum II en terzelfder tijd in de kerken die verbonden zijn met de Wereldraad van Kerken - een nieuwe besef en gelovige visie op de Kerk. Ze is vanuit haar zending door Christus te verstaan als een missionaire gemeenschap, niet alleen in Afrika en Azië, maar ook in Kerkrade en IJmond.

Het is 1943.

Daar en toen groeide het inzicht en de gelovige overtuiging die nog klinken in de titel van het referaat van Herman Noordegraaf: 'een kerk zonder arbeid is zichzelf niet'.

Het is 2006.

Er is sinds 1943 heel wat water door vele rivieren gestroomd, en DISK heeft geboden en biedt nog steeds een reeks van kanaliseringen daarvoor: kanaliseringen hoe gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift en trouw aan de Waarheid van de Kerk in interactie gebracht kunnen worden met 'de wereld van de arbeid'.

Het is 2006.

Herman Noordegraaf wijst terecht erop dat het begrip 'arbeid' nauwelijks nog adequaat is om te beschrijven wat de mijnwerkers in Kerkrade en de migranten in IJmond anno 1943 ondervonden als hun dagelijkse werkelijkheid. Met name grote institutionele veranderingen in de economie, maar ook grote culturele veranderingen in het zelfverstaan van mensen doen bijna alle noties verbleken, die destijds verbonden werden met het woord 'arbeid'. Alleen daarom al was er de noodzaak van een nieuw handboek voor het werk van DISK. Het is een Handboek waarvan in de titel nu het begrip 'zin' centraal staat. Zowel institutionele veranderingen in de economie als culturele veranderingen in het zelfverstaan van mensen hebben er op uiteenlopende wijzen voor gezorgd dat je niet meer kunt nadenken over de voorwaarden, inbeddingen, doelen en werkwijzen van het kerkewerk dat destijds mgr. Beel voor ogen stond, zonder na te denken over het woord 'zin'. Gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift en trouw aan de Waarheid van de Kerk kunnen niet meer kunnen niet meer in interactie gebracht worden met een industriële samenleving die in belangrijke mate ook een consumptiemaatschappij is geworden, zonder na te denken over het woord 'zin'.

Het is 2006.

Het is vooral het lot van het woord 'zin' dat me ertoe brengt om de stelling van Herman Noordegraaf om te keren: 'arbeid zonder kerk is zichzelf niet'. De wereld van de markt in een consumptiemaatschappij waarbinnen ook onze arbeidsmarkten en de situaties van hen die daarin niet (meer) mogen opereren zich nu voordoet, lijkt in toenemende mate de klassiek-moderne wijze waarop 'zin' verstaan wordt, te logenstraffen.

Verwijzend naar Houtepen spreekt Noordegraaf van de vraag hoe christenen vanuit de christelijke geloofstradities op een verantwoordelijke en zinvolle wijze kunnen deelnemen aan de wereld van de arbeid, en kunnen deelnemen aan het publieke debat met betrekking tot heil en onheil, zin en onzin, gerechtigheid en verantwoordelijkheid. Zulke bewoordingen

veronderstellen dat in de situatie van de markt en de economie de gelovige actor het subject is van waaruit de dynamiek van onze werkelijkheid kan worden begrepen. Ze veronderstellen dat er een - zij het steeds onderbroken - proces van zingeving mogelijk is, waardoor we onze economische wereld, onze (eventuele) plaats op de arbeidsmarkt daarin en onze verhouding tot de geloofstradities van het christelijk geloof verstaanbaar kunnen maken voor onszelf en anderen. Deze woorden staan in de grote beweging van een hermeneutisch verstaan van samenleving, cultuur en geloof, een grote beweging die anno 1943 aan haar *awakening* begon.

Het is 2006.

De kanalen die middels DISK steeds zijn opgehouden om gehoorzaamheid aan de Schrift en trouw aan de Waarheid van de kerk in interactie te brengen met de wereld van de arbeid, zijn nu moeilijk begaanbaar. Vanuit de kerken wordt dat proces van *awakening* in toenemende mate gewantrouwd. Er lijkt een tendens te bespeuren die terug wil tot de tijd van vóór Mgr. Beel. Daarom is het verschijnen van het *Handboek Arbeid en Kerk* een goed signaal.

Vanuit de hedendaagse marktgerichte economie en consumptiesamenleving wordt dat proces van *awakening* als een particuliere onderneming gezien, in de privésfeer eerder dan in de sfeer van de openbaarheid. Daarom is het verschijnen van het *Handboek Arbeid en Kerk* een goed signaal.

Het is 2006.

Maar beide signalen kunnen en mogen niet verhelen dat er onder ons en in ons een nieuwe tijd aanbreekt. Een tijd die opkomt voorbij deze onderscheiding tussen kerk en wereld van de arbeid, die ons zolang zo dierbaar geweest is, die ons zoveel hoofdbrekers maar tevens zoveel menselijke passie en gelovig-spirituele diepzinnigheid heeft gebracht, voorbij deze moderne configuratie van de verhouding tussen *het profane* en *het heilige*.

Er wordt een nieuwe wereld wakker. Onder historici, sociologen, cultureel-antropologen zijn er meer en meer die peilen naar de manier, waarop we niet meer door acties en producties, maar door vormgeving, esthetiek, virtueel onze wereld produceren; gemeenschappen vormen van mensen met een gezamenlijke smaak en attitude; religieus zijn op plaatsen waar de metafoer van het landschap adequaat lijkt, onze behoefte aan ritualiteit – *sinds wanneer en*

voor wie allemaal is de arbeidsdag niet meer het ritme van ons bestaan? – uitdrukken door interacties met gemediatiseerde boodschappen.

Werk, een baan, een reeks van competenties die een economische waarde hebben, contracten waarmee je jezelf verbindt aan een concern dat op een deelmarkt overeind blijft, en de menselijke, economische en sociale belangen die met dit alles verbonden zijn: ze veranderen in een *global village* dermate sterk van karakter, dat oude ‘formules’ waarmee we in onze wereld de weg weten - of: wisten - op de grenzen tussen het heilige en het profane, geen richtingwijzer meer vormen. We staan op een punt dat even uitdagend is als de ontdekking die Mgr. Beel deed in 1943.

Wie de tradities van DISK is toegedaan – en ik reken mezelf tot deze mensen – staat nu voor de vraag hoe de gehoorzaamheid aan de heilige Schrift en aan de Waarheid van de kerk in interactie gebracht kunnen worden met datgene wat werk, een baan en het verlies ervan of de onbereikbaarheid ervan betekenen in een *global village*.

Het is 2006.

Als de Waarheid van de kerk en de gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift wegeen zijn om het pad te verkennen op de grens van het heilige en het profane - en die levensovertuiging draag ik - dan staan de waarheid van de kerk en de gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift voor het prisma waardoor je in onze nieuwe wereld, de *global village* – aanraking met het Heilige zoekt. Daarom kun je titel van Herman Noordegraaf beter omdraaien en deze niet verstaan als een beschrijvende zin en zelfs niet als een opdracht maar als een *cue*, een zoekontwerp: arbeid zonder kerk is zichzelf niet.

De ZIN van Kerk en Arbeid óf Arbeid en Kerk?

Verslag van de discussie door dr. Trinus Hoekstra, projectmedewerker Dienst in de Samenleving van de Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland en mededirecteur van landelijk bureau DISK

Tijdens de presentatie van het nieuwe door landelijk bureau DISK vervaardigde ‘*Handboek Arbeid en Kerk - Arbeid, zin en geloof*’, werd door Herman Noordegraaf (docent voor diaconaat vanwege de Protestantse Kerk in Nederland aan de Universiteit Leiden) de volgende stelling verdedigd: *Een kerk zonder arbeid is zichzelf niet!*. Toine van der Hoogen (hoogleraar systematische theologie aan de Radboud Universiteit te Nijmegen) opponeerde vervolgens door de stelling om te keren: *Arbeid zonder kerk is zichzelf niet!*. Beiden zijn lid van het algemeen bestuur van de stichting DISK, het landelijk bureau voor arbeidspastoraat. In het onderstaande een kort verslag van dit debat, dat zich buigt over de vraag wat de zin van *kerk en arbeid* of *arbeid en kerk* is.

Kerk en Arbeid

Noordegraaf stelde twee fenomenen centraal. In de eerste plaats heeft de wereld van de arbeid een alles doordringende werking. Betaalde arbeid is van groot belang voor iemands plaats in de samenleving. Tegelijk leven we duidelijk in een consumptiemaatschappij. De levensstijl van mensen komt daarbij vooral tot uitdrukking in hun consumeren. Tegelijk worden consumptiepatronen bepaald door iemands plaats in het arbeidsbestel, door het inkomen en de status die met betaalde arbeid verkregen worden. Zo wordt het privé-leven op meerdere wijzen door betaalde arbeid bepaald: betaalde arbeid brengt contacten, structurering van tijd, status, inkomen en eigenwaarde met zich mee. Deze arbeid stimuleert tot en maakt een bepaalde manier van consumeren mogelijk. Deze consumptie lijkt soms zo belangrijk, dat er gesproken wordt van een consumptie-ethos dat het arbeidsethos verdringt en vervangt. Mensen lijken meer te arbeiden om het consumeren dan om het arbeiden zelf. Mensen worden door hun consumptie aangezet tot betaalde arbeid. Betaalde arbeid, consumptie en productie vormen zo een zichzelf versterkende kringloop: betaalde arbeid stimuleert tot en maakt consumptie mogelijk, consumptie vraagt om productie en een toename van de productie vereist een toename van betaalde arbeid die op zijn beurt de consumptie weer aanjaagt. In de tweede plaats heeft het christelijk geloof uit de aard van haar wezen betrekking op alle onderdelen van het leven, ook op arbeid. Tegelijkertijd is het christelijk geloof een apart onderdeel van het leven geworden. Het christelijk geloof is verkerkelijkt en geprivatiseerd. Noordegraaf wees op aalmoezenier mgr. E. Beel, die tijdens de Tweede Wereldoorlog bepleitte en bewerkstelligde dat de kerk zich zou richten op de wereld van de arbeid. De kerk moest de wereld van de arbeid gaan beïnvloeden. Beel was zich ervan bewust dat het arbeidsleven mensen vormt en dat mensen onbewust naar deze vorming leven. De kerk moest als het ware een ‘tegenvorming’ op gang brengen, een kerstening van mensen en hun arbeid. Deze tijd is volgens Noordegraaf weliswaar voorbij, maar een kerk die zich niet op arbeid richt, mist een belangrijk onderdeel van het leven. Aangezien de kerk zich vanuit de aard van haar geloof op alle onderdelen van het leven richt, is een kerk zonder arbeid zichzelf niet.

Arbeid en Kerk

Aalmoezenier van Sociale Werken Beel dacht en leefde volgens Van der Hoogen vanuit de kerk. Vooral de zielzorg was voor hem een plek van missionair verstaan. Pastoraat ten aanzien van de wereld van de arbeid, de industrie, werd industriepastoraat, arbeidspastoraat, pastoraat met een missionaire spits, het vanuit de kerk in de wereld van de arbeid aanwezig zijn en vanuit de kerk de wereld van de arbeid trachten te beïnvloeden. Deze beweging paste

bij een kerk die zichzelf beleefde als beheerder van de waarheid van de bijbel en bewaker van de gehoorzaamheid aan de leer van de kerk. Deze kerk werd er zich van bewust dat de wereld haar op onderdelen ontsnapte. Eén zo'n onderdeel vormde de arbeid, en met het oog op dit ontsnapte onderdeel werd het pastoraat uitgebreid met categorische functies als industriepastoraat en arbeidspastoraat.

Deze benadering is volgens Van der Hoogen vandaag de dag niet meer adequaat. Arbeid is niet meer te beschrijven in de industriële termen van de jaren '40 en '50. De door informatie- en communicatietechnologie bevorderde flexibilisering van tijd en ruimte heeft arbeid in het leven van mensen tot een fluïde begrip gemaakt. Mensen stileren hun leven met een mengeling van arbeid en consumptie. Tegelijk is de kerk in relatie tot de samenleving van overkoepelend instituut tot randverschijnsel geworden. In deze situatie krijgt de kerk weer trekken van de oorspronkelijke ecclesia: door Christus uit de wereld geroepen met het oog op de wereld. Pastoraat ten aanzien van arbeid en arbeidspastoraat kunnen niet meer betekenis krijgen zonder na te denken over het begrip 'zin'. Terecht staat volgens Van der Hoogen het woord 'zin' centraal in de ondertitel van het handboek. De vraag naar 'zin', is de vraag waarmee wij contact maken met de wereld, met de mensen en met onszelf in de wereld van de arbeid. In plaats van een normerende missionaire beweging (vanuit het instituut als beheerder van de bijbelse waarheid en bewaker van de gehoorzaamheid aan de leer van de kerk), gaat het dan om een hermeneutische missionaire beweging. Hierbij gaat het om de vraag naar de zin die mensen beleven aan en in hun arbeid? In die vraag trilt ook de vraag naar God en naar onszelf mee. In het uitwerken en expliciteren van die vragen wordt uiteindelijk opnieuw op een hoopvolle wijze de vraag gesteld naar de waarheid van de bijbel en de gehoorzaamheid aan de kerkelijke leer. Het beginpunt van deze hermeneutische weg ligt echter nadrukkelijk in de vraag wat mensen in de huidige samenleving beleven in en aan hun arbeid. In plaats van de stelling *Een kerk zonder arbeid is zichzelf niet*, een stelling die wel erg snel met de kerk zelf begint, moet het nu veeleer om de omgekeerde stelling gaan *Arbeid zonder kerk is zichzelf niet*. De pointe van deze stelling ligt in de arbeid en in de rol die de kerk in relatie tot de zinvraag met betrekking tot arbeid zou kunnen spelen, namelijk in een missionaire betrokkenheid op de samenleving vanuit de liefde van Christus de vraag helpen stellen wat voor zin of onzin mensen in en aan hun arbeid beleven. Met andere woorden ten bate van de wereld klinkt vanuit de ecclesia de roep *Arbeid die niet vraagt naar haar zin is zichzelf niet!* De zinvraag in de samenleving bijvallen, dat is de missionaire houding die de kerk vandaag de dag aan zou kunnen nemen in de vorm van de vraag: *Wat zegt ons arbeidsbestel over God en over ons?*

Van der Hoogen stelde tot slot voor om het arbeidsbestel te benaderen als een sacramenteel gegeven, als een werkzaam teken van onze weg naar God. Daarbij gaat het hem niet om een identificatie van onze arbeid(sbelevingen) met God, maar veeleer om het openleggen van onze arbeid(sbelevingen) met het oog op God. Iets of iemand als sacramenteel benaderen, betekent dan zoveel als de vraag stellen hoe iets of iemand ons betreft op God. Met andere woorden onze arbeid als zoekplaatje naar God.

Conclusie

Het is de vraag of de benaderingen van Noordegraaf en Van der Hoogen tegenover elkaar staan. Noordegraaf kijkt er vooral naar hoe het instituut kerk aandacht aan arbeid geeft. Van der Hoogen begint aan de kant van de arbeid en stelt de vraag naar zin centraal. De betekenis van de kerk ten aanzien van arbeid ligt voor hem in de vraag hoe de kerk deze zinvraag oppakt, normerend of hermeneutisch. Het *Handboek Arbeid en Kerk* is door DISK voor de kerken gemaakt. DISK hoopt dat het handboek zijn weg vindt in de kerkelijke instituten met het oog op openheid en aandacht in de kerken voor de zinvragen rondom arbeid in onze postmoderne samenleving.

Geloof en werk in het kerkelijk vormingswerk

Referaat van dr. Jan B.G. Jonkers, oud universitair hoofddocent godsdienstsociologie van de Theologische Universiteit te Kampen, tijdens de presentatie van het Handboek Arbeid en Kerk in de Bergkerk te Amersfoort op 29 september 2006

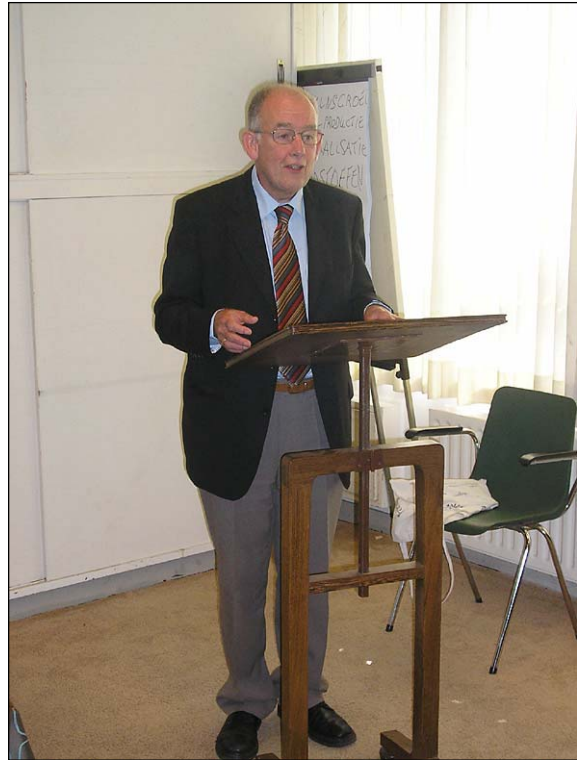
Inleiding

Mij werd de volgende stelling voorgelegd: 'In het kerkelijk vormingswerk is de aandacht voor geloof en werk stiefkind.'

Om de stelling strikt en zakelijk te beantwoorden is empirisch onderzoek nodig. Dat heb ik niet gedaan en ik beschik er niet over. Het gaat dus meer om een indruk. En indrukken zijn subjectief en voor discussie vatbaar. Als socioloog, die veel bij empirisch onderzoek betrokken is geweest, weet ik heel goed hoe indrukken ernaast kunnen zitten. Maar we moeten het ermee doen.

A. Indrukken over het kerkelijk vormingswerk

Mijn indrukken omtrent het kerkelijk vormingswerk zijn ontstaan in een inmiddels al redelijk lang leven. Ik ben er zelf nauw bij betrokken geweest en heb er jaren lang actief aan meegedaan. De indruk is wel sterk gekleurd door het gereformeerde kerkelijke vormingswerk, dat overigens later opgegaan is in het Samen-Op-Weg-gebeuren en in toenemende mate oecumenisch open van karakter werd. Ik geef een korte schets.

1. Jeugd

In mijn jeugd nam ik deel aan het gereformeerde jeugdwerk. Enige jaren was ik zelfs voorzitter van een gereformeerde jeugdvereniging, een GJV, met de schone naam *Aeternitatem Cogitas*. Deze GJV was zeer gericht op lerend vormen van gereformeerde jongeren. Wekelijks kwamen we bij elkaar om één, soms twee onderwerpen – één voor en één na de pauze – te bespreken. Dat gebeurde bij toerbeurt door de leden zelf, zij het met behulp van schetsmateriaal dat landelijk beschikbaar gesteld werd. Het ging om losbladige schetsen in diverse kleuren, te bewaren in een ringbandsysteem. Voor die tijd zeer modern. (We keken nog zwart-wit-TV. De Tweede Nederlandse zender was nog maar net in de lucht en omdat we vlak bij de grens woonden konden we, met behulp van metershoge antennes op het dak ook twee Duitse zenders ontvangen.) Ter voorbereiding bezocht, de week voorafgaand aan onze verenigingsavond, een bestuursdelegatie het lid dat de inleiding zou verzorgen om hulp en begeleiding bij de voorbereiding te bieden. De scopes van de gespreksthemata's was breed. Een gangbare aanduiding was vorming voor kerk, staat en maatschappij. Voor elk themagebied hadden de bovengenoemde schetsen een eigen kleur. We bespraken thema's als 'schepping in zes dagen?', 'vrouw en ambt', 'oorlog en vrede', 'christelijke politiek?', maar ook de betekenis van het geloof voor het dagelijkse werk. Bespreken dient u zeker te verstaan als debat met veel meningsverschil en een kritische benadering. Ik spreek nu over eind jaren

vijftig en begin jaren zestig van de vorige eeuw. Veel gereformeerden en ex-gereformeerden herinneren zich deze GJV-tijd nog als zeer vormend voor het latere leven. In deze tijd kwamen maatschappelijke thema's, ook die betreffende arbeid, armoede, e.d. ruimschoots aan bod.

Deze GJV van mijn jeugd in Nijmegen was geen uitzondering. Vanuit de ringkring rond Arnhem bezocht ik in die tijd ook andere GJV's, zoals die in Arnhem, in Westervoort, in Elst, enzovoorts. Overal vond deze wekelijkse vorming in vraagstukken van kerk, staat en maatschappij plaats. Vorming voor jongeren en door jongeren. Jongeren deden dat zelfstandig, in principe zelfs onafhankelijk van de lokale kerkenraad. Zo zat het gereformeerde systeem in elkaar. Het jeugdwerk vormde een zelfstandig onderdeel van de kerk als organisme, naast politieke partij (ARP), vakbeweging (CNV), onderwijs (school met de bijbel), en de verdere verzuilingspilaren van het gereformeerde volksdeel, terwijl de kerkenraad leiding gaf aan de kerk als instituut. Naast het jeugdwerk was er het werk van de mannenverenigingen en de vrouwenverenigingen. Ook zij bespraken wekelijks serieuze thema's op het terrein van kerk, staat en maatschappij. Daarnaast werd geëxperimenteerd met gemeentekernen, groothuisbezoek, thema-avonden voor de hele gemeente. Ook binnen de kerkdiensten werden soms leerdiensten gethematiseerd. Uiteraard dient hier ook de catechese genoemd te worden. Kortom, in deze periode werd veel aandacht besteedt aan leren en vorming. Daarbij was de aandacht over een breed veld verdeeld en kwamen ook de vraagstukken van arbeid, inkomen en armoede ruimschoots aan bod.

2. Missionair toerustingwerk als betaald werk

In mijn eerste betaalde baan binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland (synodaal) was ik betrokken bij het missionaire toerustingwerk. Dat begon in 1970. In die periode werkten we nauw samen met wat toen *kerk en bedrijfsleven* heette. De betreffende functionaris maakte deel uit van ons team. In het missionaire werk vroegen we aandacht voor allerlei maatschappelijke vraagstukken en voor allerlei groepen in de knel. Er was een nauwe band met *evangelisch herstel en opbouw*, een verband dat zich richtte op de zogenaamde 'asfaltjeugd' in de grote steden. Er was aandacht voor werkeloosheid en voor mensen die op de bijstand aangewezen waren. Hetzelfde gold voor de collega's van het diaconale werk en voor de collega's van de zending, die vanuit hun buitenlandse ervaringen deze thema's op de agenda plaatsten. Het landelijke en regionale toerustingwerk agendeerde deze thema's en er was ook belangstelling voor. Ik moet o.a. denken aan de brochurereeks *Hoe praten we over ...*, waarin al deze thema's aan de orde kwamen. Veel aandacht besteedden we ook aan de binnenkerkelijke werkverhoudingen en met name ook aan de plaats van het ambt. Te noemen is de publicatie *Kerk in perspectief*, het zogenaamde KIP-rapport. Kerkenwerk was ook toen al vrijwilligerswerk.

Landelijk werd het toerustingwerk, vooral gericht op kader, vorm gegeven in een landelijk toerustingscentrum. We zitten in de tijd waarin de gereformeerde kerken opengingen, open naar andere kerken en oecumenische verbanden en open naar de samenleving in de zin van 'de verzuiling voorbij'. De vrouw in het ambt was kerkorderlijk gerealiseerd, evenals het lidmaatschap van de Raad van Kerken in Nederland en de Wereldraad van Kerken. De contacten met de hervormden kregen vorm in het Samen-Op-Weg-proces. We spraken (zelfs wat verhit) over de aanvaardbaarheid van kernwapens en over de wenselijkheid van meer ontwikkelingssamenwerking. We kregen oog voor de samenhangen van onze economie hier en de armoede in de wereld. We haalden leden van de zendingskerken naar hier om ons de spiegel voor te houden: 'mission in six continents' en dus ook zending in Nederland. De zekerheid ging wat verloren. Leren was in deze periode zeker niet louter overdracht meer van het erfgoed der Vaders, maar ook een zoekproces vanuit eigen onzekerheid in een open en

snel veranderende kerk en wereld. De scopes van de leertocht bleef echter breed: geloof en samenleving.

In de tweede helft van deze werkperiode, zeg 1980 en later, kwam de kentering. De kentering hing samen met drie gegevenheden:

Als eerste begon het toenemende ledenverlies voelbaar te worden. Het leidde tot sluiting van kerkgebouwen en het afstoten van predikantsplaatsen, met name in de grote steden. Daarmee ging het elan verloren dat de gereformeerden in hun emancipatiestrijd zo kenmerkte.

Als tweede groeide het besef dat de kerken weinig invloed hadden op de maatschappelijke ontwikkelingen. Inlaten met de politiek leidde tot interne spanningen. Met name de discussie rond het kernwapenvraagstuk werkte polariserend.

Als derde en hiermee samenhangend ging de interne eenheid verloren. Sociologen spreken over afnemende interne cohesie, vaak een gevolg van toenemende externe integratie: openheid naar buiten leidt tot verschil van inzicht en losse banden binnen.

Veranderingen met een negatieve invloed op het maatschappelijk karakter

Deze ontwikkelingen hebben op het maatschappelijk karakter van het gereformeerde kerkelijke vormingswerk een negatieve invloed gehad. Wat valt er in de kerk nog te leren als de kerk geen invloed op de maatschappelijke ontwikkelingen kan hebben en als leerprocessen uitlopen op onderlinge ruzie en als er onvoldoende geld is voor het kwalitatief voeden van die leerprocessen. Op allerlei bijzondere werkzaamheden: kerk en bedrijfsleven, missionair werk, jeugdwerk, etc. werd als eerste bezuinigd. Mede deze ontwikkelingen hebben geleid tot het naar binnen keren van het kerkelijk vormingswerk. Het ging meer over kerk dan over kerk en samenleving. Het ging meer over persoonlijk geloven dan over geloof en werk, geloof en economie, geloof en politiek, etc. Het nieuwe woord, waarop mensen afkwamen was 'spiritualiteit'. Dat woord was verbonden met persoonlijke ervaring, beleving en gevoel. De vormingsinstanties kregen steeds meer moeite mensen op maatschappelijke thema's in het leerproces te betrekken, terwijl het aanbod op de meer spirituele thema's voortdurend overtekend werd. En uiteraard werkt ook in de kerken het marktprincipe volop.

3. Predikantsopleiding in Kampen

De derde periode in mijn leven was ik verbonden aan de predikantsopleiding in Kampen. We beginnen dan de jaren '90 van de vorige eeuw binnen te lopen. Tot mijn verrassing was er bij de ouderejaarsstudenten nog veel belangstelling voor het brede thema geloof - kerk en samenleving. Velen kwamen bij mij een bijvak sociologie volgen. Ik had het er maar druk mee. Tegelijk met mij werd een docente psychologie aangesteld. Om de toenmalige verhoudingen aan te geven: de psycholoog halftime en de socioloog fulltime. Dat was vanuit de onderwijsbehoefte van de toenmalige studenten ook terecht. Mijn collega kreeg de eerste jaren geen enkele bijvakker.

Enkele jaren later waren de rollen echter omgekeerd. Ik kreeg nagenoeg geen nieuwe bijvakkers meer en mijn collega boekte haar agenda vol met bijvakkers en zuchtte als halftimer soms onder de werkdruk. De enkele bijvakkers die ik nog had, waren allen buitenlandse studenten (uit Zuid-Afrika, Indonesië, Hongarije, Zuid-Korea). Voor hen was er wel de behoefte de relatie geloof/kerk en samenleving te onderzoeken.

Eenzelfde ontwikkeling meende ik te bespeuren in de theologische publicaties. Gereformeerde theologen, generaliserend gesproken, hielden zich nauwelijks meer bezig met maatschappelijke thema's. Wellicht dient een uitzondering gemaakt te worden voor de ethici, alhoewel hun focus vooral op medisch-ethische vragen gericht was. Daarmee wordt het gesprek over staat en maatschappij niet meer theologisch gevoed. En zo is ook de wereld van de arbeid nagenoeg verdwenen uit het kerkelijk vormingsproces. Slechts de steeds kleiner wordende inbreng (bezuinigingen, geringe vraag vanuit de gemeenten) van de nog

overgebleven arbeidspastores vormt hierop de uitzondering. Gemeentepredikanten hebben andere, meer individuele en pastorale interesses. Gezien hun eigen onwetendheid op het terrein van arbeidsvraagstukken en sociale vraagstukken in het algemeen is het vaak ook wenselijk dat ze er in hun preken maar niet over spreken. Onwetendheid kan immers beter niet de toon zetten van de kerkelijke inbreng. Mijn indruk is dan ook dat de stelling bevestigd kan worden: *‘In het kerkelijk vormingswerk is de aandacht voor geloof en werk stiefkind’*.

B. Waarom is dat te betreuren?

Die vraag dient zich aan omdat de aanduiding ‘stiefkind’ in de stelling negatieve connotaties heeft. Op deze vraag is een eenvoudig maar elementair antwoord te geven: geloof gaat over alles, werk gaat over alles en alles moeten mensen leren. Een korte toelichting:

1. Leren

Nagenoeg alles wat mensen doen, moeten ze leren. Als het kuikentje zich bevrijd heeft van de eierdop (het weet al hoe hij zich van de dop moet ontdoen en doet dat perfect!) staat het meteen op de pootjes, weet hoe het moet lopen en slaat meteen aan het pikken en weet dus ook al hoe dat moet. Leren is niet nodig. Het kuikentje is keurig voorgeprogrammeerd. Zo niet de mens. Met persweeën moet het menskind het leven ingedreven worden om vervolgens volkomen hulpeloos en onwetend afhankelijk te zijn van de zorg van de ouders. Dan vangt de grote leerschool aan. Alles moet geleerd worden. Leven is leren, niet leren is ten ondergaan. Zo moet werken, arbeiden, ook geleerd worden. Over de betrekking tussen werk en leren/vormen behoeft dan ook nauwelijks gesproken te worden. Die betrekking is vanzelfsprekend. Ons leersysteem is daarop geheel toegesneden. Onderwijs is in feite beroepsopleiding. Voorbereiding op deelname aan het arbeidsproces. Let wel: het betaalde arbeidsproces. Inzet voor zorg in huis, voor ouders, voor zieke kinderen, de vorming van welopgevoede mensen, die weten van normen en waarden, dat is taak van de opvoeders, overwegend de ouders. Maar ook die vormen van werk worden geleerd.

2. Werk

Wat is werk? Nagenoeg alles wat mensen doen, is werk. Onze taal wijst daar al op. Het staat vol met werkwoorden. Ieder rijtje werkwoorden dat we willekeurig uit de taal plukken, kan een goed beeld geven van de veelvormigheid en veelkleurigheid van ons werk. Neem nou dat werkwoord *plukken* dat ik zomaar gebruikte. Dat geeft al een oerbeeld van ons werken weer. De meeste historische verhandelingen over arbeid beginnen ongeveer daar. De mensen plukten bramen, bessen, appels en peren, een hazelnoot zes zeven en als ze trek hadden nog meer. Vanuit dit plukken ontstond de landbouw. Een soortgelijk beeld kan opgeroepen worden met het woord *jagen*. Vanuit het jagen ontstond de ‘veeteelt’. Een andere kleur geeft het werkwoord *maken*. Mensen maken huizen, kleren, meubels, werk(!)tuigen, granaten en bommen, schilderijen en gedichten, wegen en dijken, auto’s en vliegtuigen, lampen en computers, scanners en printers en daarenboven een enorme hoeveelheid prullaria. Naast het bewerken van de natuur is ook het vervaardigen van cultuur mensenwerk. Nog weer een andere kleurschakering geeft het woord *zorgen*. Zorgen voor mensen die klein, oud, zwak, ziek en kwetsbaar zijn. We zorgen voor dieren en planten die ons plezieren. We zorgen voor veiligheid, voor gezelligheid, voor reinheid, voor schoonheid.

3. Geloven

Voor nagenoeg alles wat mensen denken en doen is oriëntatie nodig en zingeving. Oriëntatie geeft een richtingsgevoel: wie, wat, waar zij we, waar komen we vandaan en waar gaan we naar toe. Zingeving geeft antwoord op de diepere vragen van het waarom en waartoe, ook op het hoe en hoe niet. Zingeving biedt vulling aan het verlangen, niet alleen rationeel maar ook

emotioneel. Het gaat om betekenis en lust, om zinvolheid en om het er zin in hebben, geïnspireerd zijn en gemotiveerd. En precies dat zijn de kernfuncties van religie, van geloven. Zo sluit de cirkel. Er valt ook veel na te denken en te leren over doel en zin van het werk. Als vanuit de politiek aangedrongen wordt op meer betaald werk is het argument, globaal gezegd, dat zulks goed is voor de groei van de economie en de welvaart. Maar hoe zit het met het milieu, met het welzijn, met de rechtvaardigheid. Werken we voor nog meer materiële goederen en technologisch gemak in een wereld waarin de sociale contacten verschrompelen, voor de zorg geen ruimte meer is, de arme landen verder worden uitgebuit en oneerlijke verdeling van de welvaart mondiaal steeds meer gehandhaafd moet worden met militaire middelen? Kortom: de vraag naar doelgerichtheid en zin van al ons betaalde zwoegen is onontkoombaar. De vraag om oriëntatie en de vraag naar zingeving liggen met name als het gaat om werk en arbeid levensgroot op tafel. Een kerk kan om deze ‘corebusiness’ niet heen.

C. Hoe kan het anders?

Die vraag is ook vanuit mijn persoonlijke indrukken centraal. Die persoonlijke indrukken gaan immers over voorbijgane tijden. Ze hebben het karakter van: opa vertelt. Als ik mijn opgroeiende dochters over vroeger vertelde met het moralistische ondertoontje: ‘bedenk hoe goed jullie het nu hebben’ dan was hun antwoord steevast: ‘vroeger is vroeger en nu is nu’. En gelijk hadden ze. Vroeger komt nooit weerom! Een uitgewerkt plan kan niet in drie zinnen worden aangegeven. Wel een paar overwegingen om ter harte te nemen.

Op het religieuze vlak kunnen drie ontwikkelingen aangegeven worden⁵:

De eerste is de individualisering van de religie: religie is mee gebaseerd op persoonlijke gevoelens en ervaringen dan op voorgegeven institutionele antwoorden. Dogma’s boeten aan betekenis in voor de moderne ‘socioreligieuzen’.

De tweede is dat mensen meer geloven los van de instituties (‘om te geloven heb ik de kerk niet nodig’). Er wordt wel gesproken over ‘wild religion’.

De derde is dat mensen in hun religieuze keuzes eigen en nieuwe combinaties maken zonder daarbij een voorgegeven logica te hanteren. Dit wordt wel ‘bricolage’ genoemd.

Het kerkelijk vormingswerk zal met deze trends rekening dienen te houden. Ze verklaren ook waarom in ons *Handboek Arbeid en Kerk* zoveel verschillende werkvormen zijn aangeboden. Er is gevarieerd naar werksoorten: pastoraat, diaconaat, liturgie en catechese. Er is gevarieerd naar leerstijlen. Denk aan de leercirkel van Kolb met de vier circular verbonden stadia: ervaring, reflectie, handelingstheorie en experiment. Er is gevarieerd naar werksituatie: betaald, vrijwillig, zorg. Er is gevarieerd naar werkvorm: verbaal, beeldend, doend. Er is gevarieerd naar stellingnamen: ik denk aan de vele stellingen, de vele liederen, de vele artikelen met diverse invalshoeken, de open gespreksvragen.

Slot

Ik sluit af met mijn meest recente indruk van het kerkelijk vormingswerk. In mijn wijkgemeente (PKN) wordt ieder jaar een boekje uitgegeven onder de titel *In de kring*. Daarin staat het toerustingaanbod van het komende jaar. Als losse bijlage een inschrijvingsformulier.

Ik som op:

Kringen, zoals een gemeentekring, een jongvolwassenenkring (één voor twintigers en één voor dertigers), een gebedskring, een bijbelkring, een filmkring, een leesgroep (boeken) en een eetgroep.

Meer specifiek zijn een ‘samen verder’ kring over relaties tussen man en vrouw, een rouwgroep, een cantorij, een groep voor het zingen van *christmas carols*, een groep voor het

⁵ Erik Sengers, *Aantrekkelijke kerk*, (Eburon) Delft 2006, 17-19.

maken van een *musical*, een groep voor het maken van een kunstkleed, een groep over het leren bidden en één over gebedservaringen, een groep over symbolisch bloemschikken, een groep over geestelijke oefeningen (bidden, bijbel lezen, stille tijd, biecht, etc.), een groep over bibliobeeld, een groep over de zegen in privé-leven en viering, een groep over breuklijnen in het leven, een alfacursus, een groep over leerpunten uit andere (christelijke) stromingen, twee groepen over de psalmen (één 's avonds en één 's morgens), twee groepen over een bijbelboek (dit keer de een over de brief aan de Efeziërs en de ander over Richters en Koningen), een kring over Judas, een kring over de componist J. Hayden.

Verder wordt er veel aan wandeltochten en pelgrimages aangeboden: naar de zusters Franciscanessen in Denekamp, een drietal wandelavonden in Amersfoort, wandelen naar Soest, naar de hei bij Elspeet, rond Stroe, over de Veluwe, tussen Rhenen en Veenendaal, over de Gooise Bergen, in de omgeving van Scherpenzeel, over de Hoge Veluwe, over de Amerongse Berg, rond Oudewater en Goejanverwellesluis. Dit alles onder het motto 'niet luiëren maar kuieren'. Eén keer wordt er gefietst en wel in de Gelderse Vallei. Ook worden bezoeken gebracht aan Panorama Mesdag en het Catharijneconvent.

Over maatschappelijke vraagstukken een kring over medische ethiek en één over diaconaal aanwezig zijn in de wijk.

U ziet: arbeid, economie, politiek, uitkeringen, recht en gerechtigheid, oorlog en vrede, wetenschap, etc. komen niet aan de orde. En dat is in mijn wijkgemeente al jaren zo.

Hopelijk draagt het *Handboek Arbeid en Kerk* eraan bij dat de scope van het kerkelijk vormingswerk weer wat breder wordt, zodat kerk, staat en maatschappij weer voorwerp worden van geloofsbezinning en de kerk weer breder relevant wordt voor oriëntatie en zingeving.

Het proces van alfabetisering

Co-referaat bij Jan Jonkers door drs. Irmgard Busch, tot voor kort arbeidspastor in het dekenaat Delflanden van het bisdom Rotterdam tijdens de presentatie van 'Arbeid, Zin en Geloof. Handboek Arbeid en Kerk' op 29 september 2006

1. Aandacht voor geloof en werk: een stiefkind

Over het woord 'stiefkind' op zich zou ik al een heel verhaal kunnen houden. Het voorvoegsel 'stief' komt van het werkwoord 'bistiufen' en het betekent 'beroven', speciaal in verband met het 'beroven van ouders of kinderen'. Het moet vroeger een woord met grote betekenis zijn geweest, het is in vele talen te vinden (o.a. Middelnederlands, Oudhollands, Oud-fries, Oud-Engels, Oud-Noors, ...). Het gaat bij het 'beroven' niet zomaar om diefstal van een object, maar om het vernielen van banden, relaties, verhoudingen. Maar..., daar hebben wij het nu even niet over.

Ik wil aansluiten bij de huidige gangbare betekenis. 'Stiefkind' staat voor: het benadelen, achterstellen, verwaarlozen, meestal met negatieve gevolgen, niet alleen voor diegene die benadeeld wordt, maar ook voor diegene die benadeelt.

Jan Jonkers heeft net aan de hand van de eigen ervaring geschetst hoe hij opgroeide, opgevoed werd, hoe studie, opleiding en werk zich

voltrok en afspeelde in de context van geloof en samenleving. Geloof- en samenlevingsvragen waren haast vanzelfsprekend aan de orde, gewoon omdat ze uit het leven gegrepen waren. Dat is veranderd. Wij leven in andere tijden.

Is hij er rouwig om? Verlangt hij terug naar vroeger? Neen, in die valkuil trapt hij niet. Maar hij mist wel iets, iets dat broodnodig en zinvol is naast het zingen, bidden, bijbellezen en de 'niet luieren maar kuieren'- vrijetijdsbesteding.

Ben ik het met zijn standpunt eens?

Ja. En dat wil ik vanuit mijn werkervaring toelichten.

2. Een gemis dat gezocht wordt in parochies

Op de een of andere manier wordt - ik noem het maar even 'het gemis' - ook door vele vrijwilligers in de parochies en in groepen ervaren. Het is echter een vaag gevoel, een vaag verlangen. Wanneer al het onderhoudswerk en de klusjes zijn gedaan hoopt men hier ook iets mee te kunnen doen.

Wat ik zie is het volgende: enorme motivatie om nog beter je best te doen, nog beter te organiseren, duidelijke afspraken te maken, taken te verdelen, aanspreekfiguren aanstellen voor dit en voor dat, liturgieboekjes moeten op tijd klaar zijn, enz..... Deze sfeer, deze cultuur, strak gepland. En dit herhaalt zich, meer van hetzelfde, na de ene ronde begint weer de volgende.

Op het moment dat er geruchten de ronde doen dat het eigen kerkgebouw misschien dicht moet, zakt alles in of de bedrijvigheid intensiveert. Er wordt geleverd, gerepareerd, ja zelfs

hele verbouwingen uitgevoerd. Ondanks dat het allemaal goed geregeld wordt loopt het zelden zoals gepland. Dat is irritant en veroorzaakt stress, leidt tot het voornemen bij het regelen nog meer bedacht te zijn op 'onvoorzien'.

En dan fietsen er diaconale figuren zoals ik ook nog tussendoor, soms gevraagd, soms ongevraagd. Het punt van aandacht wordt geagendeerd, veel ruimte is er niet, te druk, te weinig werkrachten. Iets, dat kan natuurlijk wel, moet ook, iemand helpen, hoort ook bij de kerk, zeker als het om een parochiaan gaat en verder is het: wij moeten keuzes maken, helaas. Deze gang van zaken is heel reëel.

Dit is wat aan de buitenkant gebeurt. Sommige vrijwilligers en betaalde werksters leer ik beter kennen, ik hoor hen verhalen ergens zo tussendoor, als ik help met het opruimen of als ik iemand thuis afzet omdat ik toch die kant op moet of omdat ik ernaar vraag.

3. Uit mijn aantekeningen

Bep komt in de parochie werken omdat ze het thuis niet uithoudt. Haar man is ontslagen en ziet het nu allemaal niet meer zitten. Wat zij ook doet, het helpt niet.

Ik vraag of ze er wel eens met de collega's of de pastor over praat...

O nee, ze wil geen 'pastoraal geval' worden! Ze vreest dat ze dan niet meer gewoon hier kan werken. Ze mompelt iets over de bescherming van de privacy.

Ans werkt sinds kort minder dagen in de parochie. Zij moet op haar kleinkind passen. Haar dochter is gaan werken bij een callcenter. Ongelukkige tijden. Rond etenstijd belt ze mensen thuis op of ze een of ander abonnement willen hebben. Zij heeft hiervoor een training gehad, heeft geleerd hoe je moet voorkomen dat mensen geïrriteerd het gesprek afbreken.

Zij moest gaan werken.

En ze doet het zo gewetensvol en intensief dat ze met zichzelf overhoop ligt. Ze is namelijk geneigd begrip te hebben voor de mensen die niet gebeld willen worden, geen abonnement willen hebben. Maar als ze hieraan toegeeft zou ze ongeschikt zijn en ontslagen worden.

Ans maakt zich zorgen om haar dochter. Tegen de collega's in de pastoraatgroep vertelt ze alleen hoe leuk het is om voor het kleinkind te zorgen.

Zo heb ik er nog meer verhalen. Waarom is het zo moeilijk om erover te praten? Waarom is het geen thema, waarom zijn het slechts zo van de losse mondelinge aantekeningen in de marge? Mensen in de kerkorganisatie vergaat het volgens mij niet anders dan mensen in instellingen en bedrijven. 'Het werk' mag niet lijden onder ... ja, onder wat eigenlijk? Persoonlijke toestanden?

4. Een ander voorbeeld uit de liturgie

Het is Dankdag voor gewas en arbeid. Ik draag materiaal aan, probeer in gesprek te komen over de zin en de betekenis van danken. Maar goed, de organisatie van de liturgie moet af. Het wordt een prachtige viering. Op het altaar liggen bloemkolen, aardappelen, tomaten en verschillende planten en bloemen. Er is een groep die een cursus 'liturgisch bloemschikken' heeft gevolgd en zij heeft er iets heel moois van gemaakt. Er wordt samengewerkt. Prima! Na afloop van de plechtige zondagsviering worden de bloemkolen, tomaten, enz. naar het crisisopvangcentrum gebracht. Daar worden mensen tijdelijk opgevangen die zonder woning en meestal ook zonder inkomen zijn. De PCI (Parochiële Caritasinstelling) doet er nog een envelop met wat geld bij. Offergaven, die ten goede kwamen aan noodlijdende medemensen. Mooi toch!

Een aantal dagen later kreeg ik een telefoontje of ik nog een keer terug kon komen om na te praten over de 'dankdag'. Wat bleek? Ik had tijdens de voorbereiding nogal 'moeilijk'

gedaan, ik had 'tot vervelens toe' doorgevraagd: waarvoor zou je God danken als je alles kunt kopen? Als wij het hier in Nederland niet hebben, halen we het toch ergens anders vandaan! Het gesprek bleef een beetje hangen bij: (heel kort samengevat) ja, ons gaat het goed, maar er zijn ook mensen die het slecht hebben. Dus je mag best dankbaar zijn.

Tenslotte had ik gevraagd: Weten jullie waarom Bartje zei: 'Ik bid niet voor bruine bonen'?. Wat betekenen deze woorden?

Dit laatste was bij de mensen uit deze groep blijven hangen, het schoot hen weer te binnen toen ze in de kerkdienst zaten. Zij realiseerden zich toen ter plekke hoe vanzelfsprekend dit danken was. Het stond op de liturgische agenda en daarom werd het gedaan. Positief was dat dit thema nog niet afgeschaft was. Maar wat het betekende? Tja, dat hadden ze zich niet afgevraagd, komt ook niet in je op, ligt niet in de lijn van de verwachtingen. Nu wel. En het kwam door 'Bartje'. Ze moesten er zelf om lachen. Dankdag werd ook een denkdag.

5. Hebben we een taal voor onze ervaringen?

Ervaringen vertellen, reflecteren, nadenken over wat je bezighoudt, je doet het wel, af en toe, incidenteel. Waar is de tijd en de ruimte - behalve dan even tussen door en in de marge - om je samen met anderen af te vragen wat er eigenlijk toe doet? En bestaat er een taal om er zinnig over te praten? Hoe moet je dat doen als je niet al de kommer-en-kwel-verhalen over je uitgestort wil krijgen?

Wij zijn hard getraind in snelle taal, kort en effectief. Willen we iets weten, gaan we googlen. Het rolt er zo uit. Meestal is het van alles en nog wat. Daarvan maken we een quick-scan zo dat we overhouden wat van toepassing is. Iets lezen, iets horen in de media? Heel kort, one-liners, overzichtelijk.

Denk je: ja, dit raakt me, hier wil ik meer van weten... dan staat er: ga verder op www.zoekhetzelfmaarverderuit.nl. Hier vind je meer van hetzelfde of het is moeilijk in de tekst te komen. Het lijkt een beetje op droog zwemmen: bewegingen in een bepaalde richting, maar er gebeurt niet echt iets. Wat is het toch?

Wat zoeken mensen binnen en buiten de kerk?

Het lijkt volgens mij op zoiets als 'van al de bomen het bos niet zien'. Er zijn vijf bomen, tien, vijftien, twintig, maar je komt geen bos tegen. Misschien meer bomen nodig? Vooruit: dertig, vijftig, honderd: je loopt ze allemaal af en waar het bos is? God mag het weten.

In mijn werk noem ik deze zoektocht ook wel eens het proces van 'alfabetisering'. Niet van taal met letters, woorden, zinnen, maar van onze leefwereld, de zichtbare en niet betastbare werkelijkheid. Het be-Noemen van wat ons in leven houdt, namen zoeken, betekenis geven, zin maken.

Alle dagen en alledaagse verhalen vertellen, opdat fragmenten, anekdotes, verzuchtingen, ervaringen van vreugde, pijn en desillusies herkenbare puzzelstukjes worden van onze levensbeschouwing. Niet consumerend, maar aandachtig, leergierig en nieuwsgierig naar: Hoe blijven mensen in leven, hoe gaat het leven verder? Wat doe ik, jij en zij daar en waarom? Hoe timmeren we aan onze weg, onze levensweg? Hoe bid jij, hoe werk jij? Waarnaar verlang jij?

Dit wil geleerd zijn, dit is een proces, geen uitvoering en volgen van een module. Dit nieuwe hand- en werkboek rond arbeid, zin en geloof helpt en steunt in dit proces. Vragen kunnen ontdekken.

Toon Tellegen heeft hier een gedicht over gemaakt, dat ik jullie niet wil onthouden: *In de hemel*.

In de hemel

In de hemel hing een vraagteken.
Waarom?
Mensen klommen op elkaars schouders
en bekeken het van dichtbij.
Het is een oud uitroepeten, zeiden ze, het is kromgetrokken,
het stort bijna neer.

Ze besloten hun verdere leven te wijden
aan de betekenis daarvan.

Ze vervolgden hun weg,
passeerden aanhalingstekens, voetnoten en kleine verschrijvingen,
haakjes werden geopend en schielijk weer gesloten
en in de verte zagen ze drie puntjes
in het heldere wit der onsterfelijkheid.

Uit: Toon Tellegen, *Daar zijn woorden voor*, 2005, p. 233

6. Een behulpzaam receptenboek

Het kerkelijk kader kennende zou een eerste kritische vraag kunnen zijn: ‘Moet dit boek zo dik zijn!? Onverteerbaar!’. In de kerk is men namelijk net goed op dreef om op de verschillende werkgebieden alles in kleine hapstukken te vatten, zodat het er beter in gaat. Maar dit boek is geen ‘lichte of zware kost’. Het is bij wijze van spreken een receptenboek en het is gebruikersvriendelijk.

En de hele verhalen over werk, over arbeid? Zijn die nodig? Ja, dat heeft met - wat ik zo noem - de ‘alfabetisering’ van onze werkelijkheid te maken. Natuurlijk weten wij allemaal wat werken is, we doen het dag in dag uit. Het is echter een enorme kans om de betekenis, de zin te ontdekken. In dit kader doen we er goed aan om de quick-scan-methode en op scoren gerichte houding te verlaten. Aandacht werkt vertragend, het problematiseren brengt de ‘vanzelfsprekendheden’ in beeld. Is het allemaal wel normaal zoals het lijkt?

Een cadeautje, een kwaliteitsimpuls speciaal voor het instituut kerk. De kerk kent vier werkerreinen: leren, vieren, dienen, zielzorg. Levensvragen, samenlevingsvraagstukken, het benoemen van onzekerheid, levensvreugde, hoop en wanhoop, dit alles zit nu in een aanhangwagen die soms wel en vaak niet meegaat. Een ‘stiefkind’. Fragmentarisch komt het wel aan de orde, bijvoorbeeld in de levensverhalen van overledenen tijdens een rouwdienst. Is méér mogelijk? In dit boek staan recepten die passen bij leren, vieren, dienen en zielzorg. Maar is dit niet te ver gezocht? Moet je als kerk willen weten waarom ‘Bartje niet wil bidden’? Is dit niet een probleem van Bartje?

Of denk aan de dochter van Ans, die in een onmogelijk dilemma zit. Zou zij - en misschien ook haar moeder - er iets aan hebben wanneer het thema ‘je ziel verkopen voor welke prijs’ niet zo uit de toon zou vallen, wanneer woorden zoals ‘privacy’ en ‘keuze’ minder vanzelfsprekend gebruikt zouden worden?

7. Over arbeid en het wonder

Er zijn natuurlijk altijd dingen die gewoon moeten, ook in de kerk. Maar *moet* dit ook: werk, zin en geloof in de kerk, juist in deze combinatie, in dit verband met deze samenhang?

Ik ben van mening, dat ‘werk, zin en geloof’ in de kerk niet MOET, geen noodzaak is. Het mag! Het zou blijk geven van rijkdom en vitaliteit. Geen kwestie van moeten, maar van: *er zin in hebben*. Anders werkt het niet. De kerk moet met de genade meewerken.

Wanneer de kerk de zin hiervan niet inziet... zal het toch gebeuren. Er is een lange traditie van geloof, hoop en liefde. Steden, samenlevingen, kerken, ze kunnen allemaal in puin liggen; economieën helemaal ingestort zijn. Het is in de loop der tijden vaker gebeurd. Niets doet het meer... Toch blijven mensen in leven, worden onder onmogelijke omstandigheden zelfs kinderen geboren... Hoe is dit mogelijk? Is dit een wonder of is er keihard gewerkt om te overleven? Of is het arbeid én het wonder, werken en verwonderen?

Ik wil eindigen met een citaat van Cassandra

Van Christa Wolf, een Duitse schrijfster, verscheen jaren geleden het boek ‘*Kassandra*’. Zij duikt in een oud verhaal dat gaat over ‘iets weten, maar dit weten wordt niet begrepen, het dringt niet door’.

Er is - bij wijze van spreken - een scanner voor de woorden, maar geen antenne om de zin en de betekenis van deze woorden op te vangen. Wanneer de woorden niet alleen maar woorden waren, maar de betekenis ook ‘gelezen’ had kunnen worden, dan had het geen of minder slachtoffers gekost, dan was het leven beter geweest. Dit weten en de betekenis kennen is gepersonifieerd in de figuur van Cassandra.

In het kort de situatie van het verhaal: Er is maar één stad, één samenleving in Troje, maar er schijnen verschillende werkelijkheden naast elkaar te bestaan, zonder dat dit voor iedereen zichtbaar is. Aan de ene kant is de werkelijkheid van gevecht, strijd, stress, van scoren, aanvallen en verdedigen. En er een gebied ‘buiten’, in de schaduw van de schijnwerpers. Cassandra (uit de heersende klasse) vraagt zich in het bijzijn van Marpessa (dienstvrouw) af:

“Wie zou ons geloven, Marpessa, als we vertelden dat we midden in de oorlog regelmatig bijeen kwamen, buiten de vesting, langs paden die niemand anders dan ingewijden kende; dat wij, veel beter op de hoogte dan welke groep in Troia ook, de situatie bespraken, maatregelen overwogen (en ook namen), maar tevens kookten, aten, dronken, samen lachten, zongen, speelden, leerden.”

(Uit: Christa Wolf, *Kassandra*, 1984, p. 54)

Waarom arbeid bij kerk hoort en andersom

Drs. Hub Crijns, directeur van landelijk bureau DISK

“Alphons Ariëns mag zonder meer gezien worden als de founding father van het arbeidspastoraat.” “Menselijke arbeid, betaalde of onbetaald, maakt het leven mogelijk; de arbeid bedoelt de schepping te bewerken en haar tegelijkertijd te bewaren of erover te waken.” “In een gezonde christelijke gemeenschap zal echter de wereld van de arbeid niet uit beeld verdwijnen.” “Is arbeid nu ten diepste een zegen of een vloek?”

Op een mooie vrijdagmorgen en vroege middag ontspan zich op 29 september onder de leiding van Hub Crijns, directeur landelijk bureau DISK en mede-auteur van ‘Arbeid, zin en geloof. Handboek Arbeid en Kerk’ een boeiend gesprek over de relaties die er zijn tussen arbeid, geloven en kerken. Hub Crijns vertelde hoe het handboek tot stand is gekomen. “Landelijk bureau DISK heeft in de afgelopen 25 jaar met deelstudies en met het jaarlijks werkmateriaal voor de zondag van de arbeid en bid- en

dankdag voor gewas en arbeid veel ervaring op het terrein van geloof en arbeid opgebouwd. Wat tot op heden ontbrak was een goed studieboek, dat tevens te gebruiken is als werkboek. Het project *Handboek Arbeid en Kerk* bundelt de ervaring van landelijk bureau DISK en van het lokale arbeidspastoraat in een boek, dat als studieboek en werkboek gebruikt kan worden in parochies en gemeenten, en door groepen van organisaties.”

Joop Roebroek, voorzitter van landelijk bureau DISK, bood het *Handboek Arbeid en Kerk* voor een publiek van 55 mensen aan vertegenwoordigers van de kerken aan. Hij maakte een vergelijking met de priester Alphons Ariëns, de eerste arbeidspastor in Nederland. “Voor hem was de band tussen geloof en arbeid vanzelfsprekend en in zijn leven is die band de motor voor vele activiteiten van missionaire en diaconale aard; activiteiten die hem ook echt tot een belangrijke historische figuur hebben gemaakt.” Het Handboek haalt op basis van de ervaringen uit het arbeidspastoraat die vanzelfsprekende verbindingen terug. “Wie een gesprek aangaat met mensen rond het werk wat ze doen, betaald of onbetaald, komt al snel terecht op thema’s als identiteit, welbevinden, sociale status, structurering van de tijd, en relaties met andere mensen. Het werk en de collega’s blijken van invloed op het persoonlijk leven, het verenigingsleven, het maatschappelijk en politiek handelen. Moeiteloos komt dan het kwadrant van Ariëns weer in beeld en kan binnen dat raamwerk de spiritualiteit van mensen ingevuld worden. Er blijken levendige relaties te bestaan tussen arbeid en geloof. Bij die diep gewortelde levenservaring sluit dit *Handboek Arbeid en Kerk* aan.”

Waarderende kerkelijke reacties op het Handboek

Ds. Jan-Gerd Heetderks, de synodevoorzitter van de Protestantse Kerk in Nederland, ging in zijn reactie in op het bijbelse perspectief van arbeid. “Aan de ene kant heeft dit bijbelse

perspectief vanuit zijn genereuze blik op alle menselijke inspanningen van hart, hoofd en handen een bevrijdend karakter. Het gaat er in het licht van dit perspectief immers niet in de eerste en enige plaats om of je veel of weinig verdient met je arbeid in financiële zin. Veeleer brengt dit perspectief naast het financieel-economisch rendement, het sociale en ecologische rendement van arbeid ter sprake. We zouden ook kunnen zeggen dat het in het spoor van dit bijbelse perspectief gaat om de vraag hoe we in en met onze arbeid het Koninkrijk van God zoeken. Aan de andere kant is het de vraag of en hoe gewone mensen dit bevrijdende perspectief kunnen verbinden met hun concrete arbeidssituaties van hier en nu, van uit en thuis.” Volgens Heetderks is het goed dat er (opnieuw) in de kerk nagedacht wordt over de relatie kerk-arbeid en geloof-arbeid. “Ik ben ervan overtuigd dat dit handboek met de vele suggesties en werkvormen daarbij goede diensten kan verlenen. Daarbij gaat het uiteraard niet alleen over de ‘diepere’ vragen maar ook om vele concrete vragen waarmee gemeenten of parochies geconfronteerd worden: het gaat bijvoorbeeld om de vraag hoe je in het pastoraat kunt bewerkstelligen dat aandacht voor mensen in de kerk ook aandacht voor hun arbeidssituatie inhoudt; hoe je in de kerk en als kerk om kan gaan met jeugdwerkeloosheid of hoe je als kerk om kan gaan met een spannend thema als verarming en verrijking. Daarnaast gaat het om de vraag hoe je in kerkdiensten aan arbeid een plek zou kunnen geven, enz.” Bisschop Gerard de Korte reageerde namens de r.-k. Bisschoppenconferentie. Het nieuws van de dag was dat hij sinds deze maand de nieuwe bisschopferent voor Kerk en Samenleving (met aandachtsveld Diaconie) is namens de Bisschoppenconferentie. Hij signaleerde dat de relatie tussen kerk, geloof en arbeid niet direct waarneembaar is in het leven van parochies. “De boodschap van het evangelie heeft ook implicaties voor het openbare leven, ook implicaties voor de wereld van de arbeid en arbeidsverhoudingen. De relatie van de wereld van de arbeid met de pastorale, liturgische, catechetische en diaconale activiteiten ligt voor het oprapen, zo blijkt uit het *Handboek Arbeid en Kerk*.”

De bisschopferent vertelde dat het Handboek in de ontwikkelingsgang door de Bisschoppenconferentie getoetst op zijn bruikbaarheid voor de parochies. “Ik kan hier melden dat het die toets positief heeft doorstaan. Het *Handboek Arbeid en Kerk* zal naar wij hopen aan onze kerkmensen, zowel de professionals als vrijwilligers, de nodige diensten kunnen bewijzen.”

Ds. Ineke Bakker, algemeen secretaris van de Raad van Kerken in Nederland, signaleerde het oecumenisch karakter van het Handboek. Ze stelde een aantal vragen rond de relaties tussen arbeid en kerken. “Juist in onze samenleving die zo eenzijdig gefocust is op betaalde arbeid kunnen de kerken vanuit hun traditie zinnige bijdragen leveren aan de bezinning op arbeid, op de grote waarde ervan, maar ook op de beperkingen ervan, en op de voorwaarden waaronder arbeid menswaardig is en kan bijdragen aan zingeving in het leven van mensen.” Evenals de vorige sprekers wenste Bakker de kerken, hun gemeenten en parochies toe dankbaar gebruik te maken van het aangeboden *Handboek Arbeid en Kerk*. “Dit *Handboek Arbeid en Kerk* kan helpen bij de bezinning op al dit soort vragen. Maar het is niet alleen een handboek is dat je ter hand kunt nemen om iets op te zoeken of na te gaan, het is ook een werkboek waarmee mensen aan het werk kunnen. Ik wens alle lezers en gebruikers van het boek graag veel inspiratie toe en dank allen die aan de totstandkoming van dit boek hebben meegewerkt!”

Een kerk zonder arbeid is geen kerk

Herman Noordegraaf, docent voor diaconaat vanwege de Protestantse Kerk in Nederland aan de Universiteit Leiden, heeft in het *Handboek Arbeid en Kerk* een bijdrage geschreven over de protestantse traditie rond arbeid. Hij ging in het volgende studie onderdeel in op de stelling ‘Een kerk zonder arbeid is zichzelf niet’. Hij haalde daarbij herinneringen op aan de grondleggers van het oecumenische arbeidspastoraat, monseigneur E. Beel, destijds de eerste aalmoezenier van Sociale Werken in het bisdom Roermond, die het bedrijfsapostolaat in de

mijnindustrie in Kerkrade startte, en aan de bestuurders van de Stichting Evangelie en Industrie, die het industriepredikantschap startten in de staalindustrie in Beverwijk. “Zowel in rooms-katholieke als protestantse kring staan de genoemde initiatieven in een bredere context van bestrijding van onkerkelijkheid en van het terug willen brengen van de wereld onder het beslag van kerk en evangelie. Later is deze verhouding tussen kerk en wereld anders gedefinieerd en kwam de nadruk te liggen op dialoog en het leren door de kerk van de wereld van de arbeid (halen en niet alleen brengen). De oorspronkelijke initiatieven bevatten echter twee aannames die tot op vandaag aan de dag van blijvende betekenis zijn, te weten:

- a. De wereld van de arbeid heeft een alles doordringende werking op de gehele samenleving, tot in de haarvaten van het individuele leven toe.
- b. De boodschap van de Kerk en het Evangelie betreffen het hele leven, maar de wereld van de arbeid is een eigen werkelijkheid geworden met een eigen normering. Zoals het in godsdienstsociologisch jargon heet: er is sprake van en differentiëring van levenssferen waarbij het hemels baldakijn van de religie kapot geslagen is.”

Over beide stellingen maakte Noordegraaf vervolgens een aantal opmerkingen.

Bij de eerste aanname kan tegengeworpen worden dat het arbeidsbestel sinds het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw sterk veranderd is en dat er nu eerder sprake is van een consumptiemaatschappij dan van een industriële samenleving. Niettegenstaande deze kritiek vervolgde Noordegraaf zijn betoog: “Overigens ben en blijf ik van mening dat principiële noties die vanuit het arbeidspastoraat zijn aangedragen in het denken over arbeid van belang blijven en daarom doordenking vereisen in een veranderende context. Dan gaat het om zaken als dat ieder mens ertoe doet ongeacht zijn of haar economisch nut, dat er een begrenzing nodig is van het beslag dat arbeid op ons leven legt (de actuele betekenis van het sabbatsgebod) en dat arbeid meer is dan betaalde arbeid, maar ook allerlei vormen van onbetaalde arbeid omvat.

Als het zo is, dat arbeid een scharnierfunctie in onze samenleving vervult, dan volgt daaruit als vanzelf de conclusie dat dit van groot belang is voor alle functies die de kerk heeft te vervullen wil zij kerk zijn: pastoraat, viering, gemeenschapsvorming, catechese, dienst, missionaire communicatie. Zij snijdt een groot deel van de werkelijkheid weg als zij het terrein van de arbeid buiten beschouwing laat en zelfs als zij zich alleen op het privé-leven zou richten, is ook dat private verregaande beïnvloed door de wereld van de arbeid.”

Vervolgens ging Noordegraaf in op de tweede aanname, de eigen werkelijkheid van de wereld van de arbeid. Hij verwees daarbij naar de recent verschenen theologische antropologie *Uit aarde naar Gods beeld* van Anton Houtepen (Zoetermeer 2006, hoofdstuk 7), die arbeid als één van de kernmomenten uit het menselijk bestaan noemt. Houtepen formuleert als criteria voor menselijke arbeid: gerechtigheid, vrede en vreugde opdat mensen zich werknemer weten in wat Houtepen omschrijft als ‘de Company of God, de Society of Jesus en de Powerplant of the Holy Spirit’.”

“Ik zie het mede als taak van het arbeidspastoraat om dergelijke fundamentele reflecties te verbinden met de arbeidswerkelijkheid van mensen. Het leggen van verbanden tussen het christelijk geloof, dat zich laat uitwerken in criteria zoals Houtepen die formuleert, en de wereld van de arbeid is niet eenvoudig omdat er geen rechte lijnen lopen van dergelijke inzichten naar de ingewikkelde praktijk met al haar dubbelzinnigheden en moeilijk in te schatten en te waarderen effecten van handelen en niet-handelen.

Wat kerken kunnen doen is het op inspirerende wijze met mensen nadenken over hoe zij aan de wereld van de arbeid kunnen deelnemen op een vanuit de christelijke geloofstradities geziene zinvolle en verantwoordelijke wijze of in ieder geval op een zo’n zinvol en verantwoord mogelijke wijze. Dat geldt voor individuen in hun concrete situatie maar met aandacht voor het meso- en macroniveau. Kerken kunnen in hun bijdrage aan het publieke debat vragen en inzichten met betrekking tot heil en onheil, zin en on-zin, gerechtigheid en

verantwoordelijkheid in de wereld van de arbeid inbrengen. Het *Handboek Arbeid, Zin en Geloof* is daarvoor een welkome steun.”

Arbeid zonder kerk is geen arbeid

De co-referent Toine van den Hoogen, hoogleraar systematische theologie Radboud Universiteit Nijmegen, draaide in zijn bijdrage de stelling om: ‘Arbeid zonder kerk is zichzelf niet’. Zijn betoog riep daarna heel wat discussie op.

Van den Hoogen haalde de kern terug van het verhaal van Noordegraaf, dat hijzelf in zijn levensgeschiedenis kan herkennen: de wereld van de arbeid is een ook een plek van godsverstaan, een terrein waar de Kerk haar arbeid te doen heeft. “Het is vooral het lot van het woord ‘zin’ dat me ertoe brengt om de stelling van Herman Noordegraaf om te keren: arbeid zonder kerk is zichzelf niet. De wereld van de markt in een consumptiemaatschappij waarbinnen ook onze arbeidsmarkten en de situaties van hen die daarin niet (meer) mogen opereren zich nu voordoet, lijkt in toenemende mate de klassiek-moderne wijze waarop ‘zin’ verstaan wordt, te logenstraffen. Verwijzend naar Houtepen spreekt Noordegraaf van de vraag hoe christenen vanuit de christelijke geloofstradities op een verantwoordelijke en zinvolle wijze kunnen deelnemen aan de wereld van de arbeid en kunnen deelnemen aan het publieke debat met betrekking tot heil en onheil, zin en onzin, gerechtigheid en verantwoordelijkheid. Zulke bewoordingen veronderstellen dat in de situatie van de markt en de economie de gelovige actor het subject is van waaruit de dynamiek van onze werkelijkheid kan worden begrepen. Ze veronderstellen dat er een – zij het steeds onderbroken – proces van zingeving mogelijk is waardoor we onze economische wereld, onze (eventuele) plaats op de arbeidsmarkt daarin en onze verhouding tot de geloofstradities van het christelijk geloof verstaanbaar kunnen maken voor onszelf en anderen. Deze woorden staan in de grote beweging van een hermeneutisch verstaan van samenleving, cultuur en geloof, een grote beweging die anno 1943 aan haar *awakening* begon.”

Van den Hoogen noemde alle veranderingen rond economie en arbeid, die een globaliserende dimensie hebben aangenomen. Hij signaleerde al die veranderingen rond zin en zingeving, waarmee mensen hun religieus gevoel uitdrukken, anders dan door arbeid en activiteiten. De oude formules, waarmee verbindingen werden gemaakt tussen het profane en het heilige veranderen. En daarom is er nu iets nieuws aan de hand, volgens Van den Hoogen even intensief doorwerkend als zestig jaar geleden.

“Wie de tradities van DISK is toegegaan – en ik reken mezelf tot deze mensen – staat nu voor de vraag hoe de gehoorzaamheid aan de heilige Schrift en aan de Waarheid van de kerk in interactie gebracht kunnen worden met datgene wat werk, een baan en het verlies ervan of de onbereikbaarheid ervan betekenen in een *global village*.

Als de Waarheid van de kerk en de gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift wegen zijn om het pad te verkennen op de grens van het heilige en het profane – en die levensovertuiging draag ik – dan staan de waarheid van de kerk en de gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift voor het prisma waardoor je in onze nieuwe wereld, de *global village* – aanraking met het Heilige zoekt. Daarom kun je titel van Herman Noordegraaf beter omdraaien en deze niet verstaan als een beschrijvende zin en zelfs niet als een opdracht maar als een *cue*, een zoekontwerp: arbeid zonder kerk is zichzelf niet.”

Arbeid zichtbaar of niet in het kerkelijk vormingswerk?

In het tweede studiedeel werd de stelling behandeld of arbeid in het kerkelijk vormingswerk een stiefkind is of niet. Jan Jonkers, universitair hoofddocent aan de Theologische Universiteit te Kampen en mede-auteur onderbouwde de stelling in positieve zin vanuit zijn lange levensgeschiedenis. Hij betoogde dat in het vroegere Gereformeerde jeugdwerk een gangbare

aanduiding was de vorming voor kerk, staat en maatschappij. In deze vorming kregen de vragen rond geloof en arbeid een natuurlijke plek.

Ook in het toerustingwerk van de Gereformeerde Kerken in de jaren zeventig was die samenhang aanwezig, hetgeen zich uitte in de naam kerk en bedrijfsleven. Missionaire en diaconale aspecten ontmoetten elkaar in levendige debatten.

Later veranderde dit vormingswerk van karakter, ondermeer door de veranderingen in kerk en samenleving. “In de tweede helft van deze werkperiode, zeg 1980 en later, kwam de kentering. De kentering hing samen met drie gegevenheden. Als eerste begon het toenemende ledenverlies voelbaar te worden. Het leidde tot sluiting van kerkgebouwen en het afstoten van predikantsplaatsen, met name in de grote steden. Daarmee ging het elan verloren dat de gereformeerden in hun emancipatiestrijd zo kenmerkte. Als tweede groeide het besef dat de kerken weinig invloed hadden op de maatschappelijke ontwikkelingen. Inlaten met de politiek leidde tot interne spanningen. Met name de discussie rond het kernwapenvraagstuk werkte polariserend. Als derde en hiermee samenhangend ging de interne eenheid verloren.

Sociologen spreken over afnemende interne cohesie, vaak een gevolg van toenemende externe integratie: openheid naar buiten leidt tot verschil van inzicht en losse banden binnen.”

Jonkers vervolgde met te omschrijven hoe in het kerkelijk vormingswerk de samenlevingsgerichte lijn oploste, bezuinigd werd, en hoe het vormingswerk zelf verkerkelijkte en spiritualiseerde.

De derde stap in de levensloop van Jonkers betrof de predikantsopleiding in Kampen. In het begin van de jaren negentig was er vanuit de studenten een levendige belangstelling voor maatschappelijke kwesties, hetgeen zich uitte in vele bijvakkers voor het vak sociologie. Dit in tegenstelling tot de parttime collega voor psychologie. Maar aan het einde van de jaren negentig is de situatie omgekeerd. “Ik kreeg nagenoeg geen nieuwe bijvakkers meer en mijn collega boekte haar agenda vol met bijvakkers en zuchtte als halftimer soms onder de werkdruk. De enkele bijvakkers die ik nog had, waren allen buitenlandse studenten (uit Zuid-Afrika, Indonesië, Hongarije, Zuid-Korea). Voor hen was er wel de behoefte de relatie geloof/kerk en samenleving te onderzoeken. Eenzelfde ontwikkeling meende ik te bespeuren in de theologische publicaties.”

Jonkers vatte in het tweede deel van zijn referaat kort samen, waarom hij de waarheid in de aangereikte stelling betreurde: “geloof gaat over alles, werk gaat over alles en alles moeten mensen leren.” Hij lichtte dit antwoord toe met een uitwerking rond de woorden: leren, werk, geloven.

In het derde deel kwam de vraag naar voren of het ook anders kan. Volgens Jonkers wel als in het kerkelijk vormingswerk rekening wordt gehouden dat er op het religieuze vlak drie ontwikkelingen aangegeven worden (Erik Sengers, *Aantrekkelijke kerk*, Delft 2006, 17-19).

“De eerste is de individualisering van de religie: religie is mee gebaseerd op persoonlijke gevoelens en ervaringen dan op voorgegeven institutionele antwoorden. Dogma’s boeten aan betekenis in voor de moderne ‘socioreligieuzen’. De tweede is dat mensen meer geloven los van de instituties (‘om te geloven heb ik de kerk niet nodig’). Er wordt wel gesproken over ‘wild religion’. De derde is dat mensen in hun religieuze keuzes eigen en nieuwe combinaties maken zonder daarbij een voorgegeven logica te hanteren. Dit wordt wel ‘bricolage’ genoemd.

Het kerkelijk vormingswerk zal met deze trends rekening dienen te houden. Ze verklaren ook waarom in ons *Handboek Arbeid en Kerk* zoveel verschillende werkvormen zijn aangeboden. Er is gevarieerd naar werksoorten: pastoraat, diaconaat, liturgie en catechese. Er is gevarieerd naar leerstijlen. Denk aan de leercirkel van Kolb met de vier circulair verbonden stadia: ervaring, reflectie, handelingstheorie en experiment. Er is gevarieerd naar werksituatie: betaald, vrijwillig, zorg. Er is gevarieerd naar werkvorm: verbaal, beeldend, doend. Er is

gevarieerd naar stellingnamen: ik denk aan de vele stellingen, de vele liederen, de vele artikelen met diverse invalshoeken, de open gespreksvragen.”

Of en in hoeverre deze visie van Jonkers gedeeld wordt door de praktijk van de gewone gemeente, werd duidelijk uit een opsomming van het kerkelijk vormingswerk in zijn wijkgemeente (PKN), dat is gepubliceerd onder de titel *In de kring*. Heel veel catechetische, bijbelse en spirituele activiteiten. “Over maatschappelijke vraagstukken een kring over medische ethiek en één over diaconaal aanwezig zijn in de wijk. U ziet: arbeid, economie, politiek, uitkeringen, recht en gerechtigheid, oorlog en vrede, wetenschap, etc. komen niet aan de orde. En dat is in mijn wijkgemeente al jaren zo. Hopelijk draagt het *Handboek Arbeid en Kerk* eraan bij dat de scopes van het kerkelijk vormingswerk weer wat breder wordt, zodat kerk, staat en maatschappij weer voorwerp worden van geloofsbezinning en de kerk weer breder relevant wordt voor oriëntatie en zingeving.”

Het proces van alfabetisering

Het co-referaat werd verzorgd door drs. Irmgard Busch, tot voor kort arbeidspastor in het dekenaat Delfland van het bisdom Rotterdam.

Aansluitend bij de negatieve klank die uitgaat van het woord stiefkind beaamde zij de stelling van Jan Jonkers ‘In het kerkelijk vormingswerk is de aandacht voor geloof en werk stiefkind’. In levendige kleuren schilderde zij de stress en drukte van de vrijwilligers in het kerkelijk werk, die nijver bezig zijn met de taken rond liturgie, catechese en kerk. “En dan fietsen er diaconale figuren zoals ik ook nog tussendoor, soms gevraagd, soms ongevraagd. Het punt van aandacht wordt geagendeerd, veel ruimte is er niet, te druk, te weinig werkrachten. Iets, dat kan natuurlijk wel, moet ook, iemand helpen, hoort ook bij de kerk, zeker als het om een parochiaan gaat en verder is het: wij moeten keuzes maken, helaas. Deze gang van zaken is heel reëel.”

Vervolgens vertelde Busch enkele verhalen, waaruit blijkt dat de relaties tussen geloof en werk aanwezig zijn, maar dat er drempels zijn, ook in de kerk, waardoor ze niet besproken kunnen worden. Ook uit een voorbeeld rond de voorbereiding en uitvoering van de Dankdag voor gewas en arbeid kwam dit dilemma naar voren.

Ze vroeg zich vervolgens hardop af, of we wel taal hebben voor onze ervaringen. “Wij zijn hard getraind in snelle taal, kort en effectief. Willen we iets weten, gaan we googlen. Het rolt er zo uit. Meestal is het van alles en nog wat. Daarvan maken we een quick-scan zo dat we overhouden wat van toepassing is. Iets lezen, iets horen in de media? Heel kort, one-liners, overzichtelijk. Denk je: ja, dit raakt me, hier wil ik meer van weten... dan staat er: ga verder op www.zoekhetzelfmaarverderuit.nl. Hier vind je meer van hetzelfde of het is moeilijk in de tekst te komen. Het lijkt een beetje op droog zwemmen: bewegingen in een bepaalde richting, maar er gebeurt niet echt iets. Wat is het toch? Wat zoeken mensen binnen en buiten de kerk?”

Dat zoeken wordt volgens Busch gevonden in wat zij noemde een ‘proces van alfabetisering’, en daarin is dit *Handboek Arbeid en Kerk* een belangrijke hulp. “En de hele verhalen over werk, over arbeid? Zijn die nodig? Ja, dat heeft met - wat ik zo noem - de ‘alfabetisering’ van onze werkelijkheid te maken. Natuurlijk weten wij allemaal wat werken is, we doen het dag in dag uit. Het is echter een enorme kans om de betekenis, de zin te ontdekken. In dit kader doen we er goed aan om de quick-scan-methode en op scores gerichte houding te verlaten. Aandacht werkt vertragend, het problematiseren brengt de ‘vanzelfsprekendheden’ in beeld. Is het allemaal wel normaal zoals het lijkt?”

Een cadeautje, een kwaliteitsimpuls speciaal voor het instituut kerk. De kerk kent vier werkerterreinen: leren, vieren, dienen, zielzorg. Levensvragen, samenlevingsvraagstukken, het benoemen van onzekerheid, levensvreugde, hoop en wanhoop, dit alles zit nu in een aanhangwagen die soms wel en vaak niet meegaat. Een ‘stiefkind’.”

Ingaande op het vele moeten, dat tegenwoordig in parochies aan de orde van de dag is, besloot Irmgard Busch haar referaat aldus. “Ik ben van mening, dat ‘werk, zin en geloof’ in de kerk niet MOET, geen noodzaak is. Het mag! Het zou blijk geven van rijkdom en vitaliteit. Geen kwestie van moeten, maar van: *er zin in hebben*. Anders werkt het niet. De kerk moet met de genade meewerken. Wanneer de kerk de zin hiervan niet inziet... zal het toch gebeuren. Er is een lange traditie van geloof, hoop en liefde. Steden, samenlevingen, kerken, ze kunnen allemaal in puin liggen; economieën helemaal ingestort zijn. Het is in de loop der tijden vaker gebeurd. Niets doet het meer... Toch blijven mensen in leven, worden onder onmogelijke omstandigheden zelfs kinderen geboren... Hoe is dit mogelijk? Is dit een wonder of is er keihard gewerkt om te overleven? Of is het arbeid én het wonder, werken en verwonderen?”. In deze lijn is ook haar citaat uit Cassandra te begrijpen.

Muziek besluit de presentatie

Tijdens de ochtend en de middag mocht Hub Crijns vaker aankondigen, dat er muziek verzorgd zou worden door de muziekgroep Wongsokarijo, bestaande uit zangeres Dewi en gitarist Anthony. Maar op vrijdag is de filespits volop aanwezig en zo duurde het even. Op het einde van het middag studiedeel waren de muzikanten gearriveerd en klonken er ter afsluiting enkele mooie jazz ballades in de Bergkerk. Alwaar na het *Handboek*

Arbeid en Kerk gretig werd gekocht en ingekeken, er flink werd nagepraat en gediscussieerd, een kleine reünie plaatsvond en de vele auteurs en meelezers hun vreugde over het bereikte resultaat konden uiten.

- *Drs. Hub Crijns, dr. Trinus Hoekstra, dr. Jan Jonkers, drs. Jet Schouten en drs. Marije van Dodeweerd (eindredactie), ‘Arbeid, zin en geloof. Handboek Arbeid en Kerk’, landelijk bureau DISK te ’s-Hertogenbosch in samenwerking met uitgeverij Kok te Kampen, 518 pag., gebonden, ISBN90-435-1289-3, € 45, = inclusief portokosten.*
- *Landelijk bureau DISK heeft samen met Chris Pennarts een serie foto’s ‘Arbeid, zin en geloof’ samengesteld. De serie van elf foto’s staat in het boek voorafgaande aan elk hoofdstuk afgebeeld en is op fotoprints te bestellen bij landelijk bureau DISK voor € 10, = exclusief portokosten (disk@wxs.nl of www.disk-arbeidspastoraat.nl).*
- *Van de presentatie is een verslagboek op a-4 formaat gemaakt, dat tegen portokosten aangevraagd kan worden bij landelijk bureau DISK.*

Landelijk bureau DISK

Het landelijk bureau DISK, Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken, ontwikkelt materiaal voor bezinning, vorming en liturgie voor parochies en gemeenten. De thema's liggen op het terrein van geloof en economie, arbeid en zorg, inkomen, verarming en verrijking. De Dienst ondersteunt de netwerken van arbeidspastoraat en de Arme Kant van Nederland/EVA in de rooms-katholieke en protestantse kerken.

Sinds 1987 werkt DISK met de Raad van Kerken in Nederland samen in de kerkelijke campagne tegen verrijking en verarming. Vanaf januari 2006 onder het motto *Waardigheid in solidariteit*. De campagne geeft speciaal aandacht aan de positie van vrouwen, middels het netwerk van EVA-groepen (Economie, Vrouwen en Armoede). De rijke kant van Nederland komt aan bod onder het motto *Gelijker = Rijker*. Ook activiteiten rond *Helpen onder protest*, voedselbanken en aandacht voor jongeren en migranten behoren tot de kern van de werkplannen. Lees het beleidsprogramma op www.armekant-eva.nl

Jaarlijks verschijnt een brochure ter gelegenheid van de Biddag voor Gewas en Arbeid (medio maart), de Zondag van de Arbeid (te vieren op of rond 1 mei) en de Dag voor Gewas en Arbeid (begin november).

Landelijk bureau DISK heeft op grond van jarenlange ervaring *Arbeid, zin en geloof. Handboek Arbeid en Kerk* ontwikkeld, dat voor parochies en gemeenten een bron kan zijn voor activiteiten op liturgisch, catechetisch, diaconaal en pastoraal terrein. In september 2004 is verschenen *Barmhartigheid en gerechtigheid*, het oecumenisch Handboek Diaconiewetenschap, waarvan in maart 2005 al een tweede druk is verschenen.

Het kwartaaltijdschrift *Ondersteboven* is een opinetijdschrift rond geloof en economie, arbeid en arbeidspastoraat. De *Arme Krant van Nederland* houdt u elk kwartaal op de hoogte van alle activiteiten en discussies rond verarming en verrijking. Over andere publicaties van DISK en de Arme Kant van Nederland/EVA kunt u onze publicatielijst opvragen.

Onze websites bevatten naast de actuele informatie ook een steeds rijker archief van artikelen, zie www.disk-arbeidspastoraat.nl en www.armekant-eva.nl

Als u wilt kunt u ons werk financieel steunen. Uw zeer gewaardeerde bijdrage of opbrengst van een collecte kunt u storten op gironummer 3532031 ten name van stichting bureau DISK te 's-Hertogenbosch

Voor bestellingen en aanvraag van informatie:

Landelijk bureau DISK
Luijbenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
tel. 073 6128201 of 073 6121939
www.disk-arbeidspastoraat.nl, info@disk-arbeidspastoraat.nl
www.armekant-eva.nl, info@armekant-eva.nl

Landelijk bureau DISK
Luijbenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
tel. 073 6128201 of 073 6121939
www.disk-arbeidspastoraat.nl, info@disk-arbeidspastoraat.nl
www.armekant-eva.nl, info@armekant-eva.nl